

समता नीति-पत्र ४

२०६९

सङ्घीयता र दलित सत्ता

दलित-मैत्री सङ्घीय राज्यप्रणाली

॥ समता फाउण्डेसन ॥

SAMATA foundation

© समता नीति-पत्र ४

२०६९

लेखन

यामबहादुर किसान

सम्पादन

राजेन्द्र महर्जन

सानेपा, ललितपुर, नेपाल

फोन : ०१-५५२०८५१

E-mail: info@samatafoundation.org

www.samatafoundation.org

यो नीति-पत्र तयार पार्नमा थुप्रै सङ्घसंस्था र व्यक्तिको अमूल्य सहयोग रहेको छ। नेपालमा सङ्घीय राज्यप्रणाली र दलितका लागि सत्ताबारे विभिन्न अधिकारकर्मी, अनुसन्धानकर्ता र प्राज्ञहरूले दस्तावेज र प्रकाशन उपलब्ध गराएर सहयोग गरेका छन्। विभिन्न क्षेत्रका विज्ञहरूले प्रकाशनपूर्व यस नीति-पत्र अध्ययन गरेर सुझाव दिएका छन्। यस नीति पत्रको अनुसन्धान, लेखन र प्रकाशनका लागि राइट्स डेमोक्रेसी एण्ड इन्क्लुजन फन्ड/इन्फ्लिड स्टेट प्रोग्राम (RDIF/ESP) ले आर्थिक सहयोग गरेको छ। यस प्रक्रियामा नेसनल इन्डोमेन्ट फर डेमोक्रेसी (NED) र ओपेन सोसाइटी इन्स्टिच्युशन (OSI) को प्राविधिक सहयोग रहेको छ। यस नीति-पत्रमा व्यक्त विचार, विश्लेषण र निष्कर्षमा उनीहरूको सहमति अनिवार्य छैन।

विषय-सूची

समता फाउण्डेशनको परिचय	५
संस्थाको तर्फबाट	७
सुझाव	८
सारांश	९
भाग १ : एकात्मकताबाट सङ्घात्मकतातिर	११
भाग २ : नेपालमा सङ्घीयताको अभियान	१५
भाग ३ : सङ्घीयता: अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	२१
भाग ४ : सङ्घीयता: मधेश आन्दोलनदेखि संविधानसभाको विघटनसम्म	२५
भाग ५ : नेपाली सङ्घीयता: प्रस्तावित संरचनाहरू	२८
५.१ समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयता: आधार र संरचना	२९
५.२ आयोगद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयता: आधार र संरचना	३२
भाग ६ : दलित आन्दोलनमा सङ्घीयताबारे बहस	३५
६.१ सङ्घीयताविरोधी बहस	३५
६.२ सङ्घीयताको समर्थन र विशेषाधिकारको बहस	३६
६.३ सङ्घीयतामा दलितको स्थान खोज्ने बहस	३८
भाग ७ : सङ्घीयतामा दलित समुदायका ३ मुद्दा	३९
७.१ अलग भौगोलिक दलित प्रदेशसम्बन्धी मुद्दा	३९
७.२ दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशसम्बन्धी बहस	४३
७.२.१ के हो गैरभौगोलिक संयन्त्र ?	४५
७.३ स्थानीय निकायसम्बन्धी बहस	४७
भाग ८ : अबको बाटो	५३
८.१ भौगोलिक र गैरभौगोलिक प्रदेश उचित हुँदैन	५४
८.२ समानुपातिक अधिकार र विशेषाधिकारमा जोड	५५
८.३ दलित बाहुल्य हुनेगरी स्थानीय निकायको गठन	५६
सन्दर्भ सामग्री	५७

समता फाउण्डेशनको परिचय

समता फाउण्डेशनको स्थापना २०६५ मा भएको हो । शुरूमा जागरण मिडिया सेन्टरसँग आबद्ध नेपाल दलित अध्ययन केन्द्रको रूपमा खुलेको समता फाउण्डेशन हाल गैरनाफामूलक स्वतन्त्र ट्रष्टको रूपमा कम्पनी रजिष्ट्रेशन कार्यालयमा दर्ता भएको छ । यस फाउण्डेशनले राज्य तथा नागरिक समाजलाई दलित तथा बहिष्कृत समुदायसम्बन्धी बुझाइलाई गहन बनाउन सघाउँछ । यस फाउण्डेशनले अध्ययन अनुसन्धान, प्रकाशन, तालिम तथा सम्मेलनमार्फत नीतिगत अनुसन्धान र पैरवी गर्दछ । वर्तमान सङ्क्रमणकालीन राजनीतिबाट मुलुकलाई न्यायपूर्ण, समतामुखी र समावेशी लोकतान्त्रिक पद्धतितिर रूपान्तरण गर्न तथा उत्पीडनमा पारिएका समुदायको नेतृत्व विकासका लागि प्राज्ञिक ज्ञानको विकास र प्रवाहले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ भन्ने कुरामा यस फाउण्डेशन विश्वास गर्दछ ।

छोटो अवधिमै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा यस फाउण्डेशनले दलित र बहिष्करणमा पारिएको समुदायबारे क्रियाशील अनुसन्धान केन्द्रको रूपमा पहिचान बनाइरहेको छ । २०६६ सालदेखि यस फाउण्डेशनले नयाँ संविधानमा दलित अधिकार सुनिश्चितताका लागि अनुसन्धान तथा पैरवीको काम गरिरहेको छ । यसअन्तर्गत दलित सभासदको प्रोफाइल प्रकाशन गर्ने, सभासदलाई अनुसन्धान सामग्री उपलब्ध गराउने, दलित विषयमा भइरहेका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान सामग्री उपलब्ध गराउने, अङ्ग्रेजी तथा अन्य भाषामा उपलब्ध कतिपय महत्त्वपूर्ण सामग्री नेपालीमा अनुवाद गर्ने काम गरेको थियो । यसका साथै फाउण्डेशनले संविधानसभाका सबै विषयगत समितिका मस्यौदा प्रतिवेदनको विश्लेषण गरेर सभासदहरूलाई सुझाव दिँदै संविधान निर्माण प्रक्रियालाई नजिकबाट अनुगमन गरेको थियो ।

२०६७ सालको असारमा यस फाउण्डेशनले काठमाडौँमा 'नयाँ नेपालको परिकल्पना : जाति, पहिचान र दलित समावेशीकरणका आयाम' विषयका अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको थियो । नेपालमा पहिलो पटक आयोजन गरिएको यस प्रकारको सम्मेलनमा १२ देशका १ सयभन्दा बढी प्रख्यात अधिकारकर्मी, प्राज्ञ, प्राध्यापक, अनुसन्धानकर्ता, नागरिक समाजका प्रतिनिधि तथा राजनीतिकर्मीको सहभागिता रहेको थियो । करिब २ दर्जन विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत गरी राष्ट्रियस्तरका दलित सङ्घसंस्थाका साथै विषयविज्ञ र राजनीतिकर्मीलाई एकै ठाउँमा उभ्याउन सफल सो सम्मेलनले फाउण्डेशनको प्रभावकारी अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल निर्माण गर्न समेत सघाउ पुऱ्याएको थियो ।

यस फाउण्डेशनले २०६७ सालमा दलित नेता तथा साहित्यकार आहुतिद्वारा लिखित 'नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष' पुस्तक प्रकाशन गरेको थियो । नेपाली दलित आन्दोलनको अवस्थाबारे साङ्गोपाङ्गो अध्ययनका लागि मात्रै होइन, त्यसको दिशा तय गर्नमा पनि मद्दत गर्ने खालको उक्त पुस्तकलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानवशास्त्र तथा समाजशास्त्रको स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रममा समेत समावेश गरिएको छ ।

२०६८ सालमा यस फाउण्डेशनले दलित सभासदहरूलाई उपयोगी हुने रिपोर्ट तथा पुस्तक प्रकाशन तथा अनुसन्धानमा आफूलाई केन्द्रित गरेको थियो । यसै क्रममा 'नयाँ संविधानमा दलित: रुपान्तरणमा अलमल' समता नीति-पत्रको नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशनसँगै अन्तर्क्रियाको शृङ्खला थालेको थियो । यसैबीच, २०६९ सालमा दलित प्रतिनिधित्वबारे भारतीय अनुभव साटासाट गर्ने लक्ष्यका साथ 'सत्ता-विमर्श र दलित: अम्बेडकर, दृष्टिकोण र विवेचना' पुस्तकको अनुवाद र प्रकाशन गरिएको छ । 'दलित लेखनको प्रवृत्ति: नेपाली दलित समुदायसम्बन्धी लेखनको समीक्षा', त्यसको अङ्ग्रेजी रुपान्तरण 'ट्रेण्ड्स इन दलित राइटिङ' र 'अप्रतिनिधित्वको दुश्चक्र: नेपालमा निर्वाचन प्रणाली र दलित प्रतिनिधित्व' नामक नीतिपत्रहरू प्रकाशित गरिएको छ । अब डोम समुदायसम्बन्धी अनुसन्धानको रिपोर्ट प्रकाशन गर्ने तयारी हुँदैछ ।

यस फाउण्डेशनका म्यानेजिङ डाइरेक्टर सुभाष दर्नालले यस फाउण्डेशनमा खुला विश्वविद्यालय र प्रकाशन गृहको निर्माणतिर पनि अगाडि बढाउने सपना पनि रोपेका थिए । उनको दु:खद् असामयिक देहान्तपछि पनि ती दुवै सपना बाँचिरहेका छन्, यस फाउण्डेशनसामु रहेका नयाँ कार्यभारका रूपमा । यही कार्यभार पूरा गर्ने लक्ष्यका साथ यस फाउण्डेशनमा नियमित अनुसन्धान गर्न दलित समुदायका चार जना युवा 'रिसर्च फेलो'का रूपमा क्रियाशील छन् । उनीहरूलाई सहजीकरण गर्न अनुसन्धान क्षेत्रमा लामो अनुभव भएका डा. नरेन्द्रमङ्गल जोशी र डा. रवीन्द्र राय कार्यरत छन् । अन्य कार्यक्रमको व्यवस्थापन तथा योजना निर्माणका लागि अनुसन्धान, व्यवस्थापन तथा समावेशी सिद्धान्तको मुद्दामा गहन अनुभव हासिल गरेका विज्ञहरूको व्यवस्थापन टिम छ । समता फाउण्डेशनको सञ्चालक समिति निम्न अनुसार छ :

सञ्चालक समिति

- पदम सुन्दास : अध्यक्ष
- डा. मदन परियार : सदस्य
- डा. सुमित्रा मानन्धर गुरुङ : सदस्य
- ठाकुरनाथ ढकाल : सदस्य
- सरिता परियार : सदस्य

संस्थाको तर्फबाट

नेपाल सङ्घीय राज्यप्रणालीमा जाँदैछ, अनेक उकाली-ओराली पार गर्दै । नेपालको पुरानो एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यलाई सङ्घीय राज्यप्रणालीमा लान पक्कै सजिलो भइरहेको छैन । अनेक बाधा-व्यवधान छिचोल्दै अगाडि बढ्ने क्रममा सङ्घीय राज्यप्रणाली बनाउने काममा ढिलाइ नै भइरहेको छ । संविधानसभाको विघटनपछि सङ्घीयतामार्फत राज्यको पुनर्संरचनामा कठिनाइ आएको छ र सुस्तीपना छाएको छ । तर, जतिसुकै ठूला बाधा-व्यवधान आए पनि, जस्तोसुकै कठिनाइ भोग्नुपरे पनि सङ्घीयताबाट फर्कन सकिने बाटो अब बाँकी छैन ।

नेपालको राज्यमा सबै समुदायको पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानका लागि सङ्घीयताको माग भएको हो । जनआन्दोलनबाट अनुमोदित भएको सङ्घीयता अन्तरिम संविधानमै लिपिबद्ध भइसकेको राज्यप्रणाली हो । तर, सङ्घीय राज्यप्रणालीप्रति दलितहरूको बेवास्ता वा कम वास्ता चिन्ताको विषय हो । भावी सङ्घीय राज्यमा दलितले के कसरी सत्तासीन हुन पाउने हुन् भन्ने विषयमा कमै चिन्तन भएको छ । सङ्घीय राष्ट्रभित्र रहने केन्द्र, विभिन्न प्रदेश, स्थानीय संरचनामा दलितको पहुँच र प्रतिनिधित्व कसरी कायम हुन्छ, गम्भीर बहस भएको छैन ।

त्यसैले, सङ्घीय राज्यप्रणालीलाई कसरी दलित-मैत्री बनाउने र दलितका लागि उपयुक्त सत्ता कसरी कायम गर्ने भन्ने प्रश्न यतिखेरको बहसको मुख्य मुद्दा हुनुपर्छ । दलित आन्दोलनभित्र सङ्घीयता र दलितका लागि सत्ताबारे विभिन्न मत र अडान रहेको तथ्य सबैलाई थाहा छ । तर, ती विभिन्न धारबीच सङ्घीय संरचनामा दलितहरूको न्यायपूर्ण पहुँच र प्रतिनिधित्व नै सबैको साभ्ना विन्दु हुन सक्छ । त्यही साभ्ना विन्दुका विभिन्न आयामको खोजीका लागि समता फाउण्डेशनले 'सङ्घीयतामा दलित' विषयक छलफल र अन्तर्क्रिया पनि गर्दै आएको छ । यसैबीच, यस विषयमा काठमाडौँमा २ वटा छलफलसँगै विराटनगर, हेटौँडा, धनगढी र बुटवलमा दलित सूचना मेला र 'सङ्घीयतामा दलित' विषयक अन्तर्क्रिया गरिएको छ । यिनै छलफल र अन्तर्क्रियाका आधारमा 'सङ्घीयता र दलित सत्ता : दलित-मैत्री सङ्घीय राज्यप्रणाली' नामक समता नीति-पत्र प्रकाशन गरिएको हो ।

यस समता नीति-पत्रका लागि शुरूको रुपरेखा कोर्ने दलित अभियन्ता यामबहादुर किसान तथा यसको परिमार्जन र सम्पादन गर्ने राजेन्द्र महर्जनलाई धन्यवाद । यस काममा सघाउने रिसर्च कोअर्डिनेटर इरिशा सुवाल, रिसर्च अफिसर-त्रय राजनकुमार परियार, अर्जुन विश्वकर्मा र भोला पासवान, एडभोकेसी अफिसर श्याम नेपाल एवं रिसर्च डाइरेक्टर डा. रवीन्द्र राय र म्यानेजिङ डाइरेक्टर डा. नरेन्द्रमङ्गल जोशीलाई पनि धन्यवाद ।

पदम सुन्दास, अध्यक्ष, समता फाउण्डेशन

सुभाष

सङ्घीयता सत्ता-शक्तिको निक्षेपीकरणसँग जोडिएको मुद्दा हो । त्यसैले, सङ्घीयता दलित समुदायका लागि पनि ठूलो सरोकारको मुद्दा हो । नेपालको राज्य सङ्घीय प्रणालीमा जाने भएपछि दलित समुदायले पनि राज्यमाथि हकदाबी गर्नु उचित र जायज हुन्छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायमा आफ्नो हकदाबी स्थापित गर्न सकिएन भने सत्ता-शक्ति गुम्ने खतरा बढी छ । यस्तो खतरा आउनुअघि नै दलित आन्दोलनले 'सङ्घीयताले केही दिँदैन, बरु भएको पनि खोस्छ' भन्ने सङ्घीयताविरोधी मानसिकता त्याग्नु आवश्यक छ ।

सङ्घीय राज्यप्रणालीका अवयवका रूपमा रहने सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनामा दलितका लागि उपयुक्त सत्ता कसरी कायम गर्न सकिन्छ, अबको बहसको विषय हुनुपर्छ । नेपालमा आफ्नो अलग्गै भौगोलिक क्षेत्र र सघन बसोवास भएका विभिन्न इलाकामा कस्तो खालको राज्य संरचना स्थापित गर्ने हो, विचार-विमर्श गर्नु जरुरी छ ।

नेपालमा छरिएर रहे पनि दलित समुदायको पनि आफ्नै भौगोलिक क्षेत्र र सघन बसोवासको इलाका नभएको होइन । अतः दलितका लागि पनि ती क्षेत्रको पुनर्समाझ्कन गर्नु र दलित बाहुल्य क्षेत्रको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ । राज्य पुनर्संरचना समितिबाट प्रस्तावित १४ प्रदेशमा दलितको बाहुल्यता रहेका कुनै क्षेत्रमा दलित समुदाय कुनै न कुनै रूपमा सत्तासीन हुन सक्ने संरचनाको निर्माण विचारणीय पक्ष हुन सक्छ । त्यस्ता संरचना निर्माण गर्दा दलित नाम र पहिचान देखाउनुका साटो दलित सत्ता कायम हुने अवस्था सिर्जना गर्न सकिन्छ ।

सङ्घीय राज्यप्रणाली निर्माणमा गैरभौगोलिक प्रदेशको पनि आफ्नै महत्त्व रहेकाले राज्य पुनर्संरचना आयोगबाट दलितका लागि प्रस्तावित गैरभौगोलिक प्रदेश पनि बेवास्ता गर्न मिल्न सकिने खाका होइन । दलित समुदायका प्रतिनिधि मात्रै चुनिएर आउने र नेपालका सबै भूभागमा छरिएर रहेका दलित समुदायले स्वामित्व र अपनत्व अनुभूत गर्न सक्ने सर्वाधिकारसम्पन्न 'दलित संसद्'को रूपमा गैरभौगोलिक प्रदेश निर्माण गरियो भने दलितका लागि सत्ताको माग टाढिन्छ कि नजकिन्छ, पुनर्विचार गर्नु आवश्यक छ ।

दलितका लागि सत्ता निर्माण गर्न अलग्गै प्रदेश र गैरभौगोलिक प्रदेशको सम्भावना नहुने स्थितिमा क्षतिपूर्तिसहित समानुपातिक प्रतिनिधित्व उत्तम विकल्प हुन सक्छ । यसले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनाजस्ता सङ्घीय राज्यप्रणालीका अवयवहरूमा दलितका लागि सत्ता निर्माणमा सघाउ पुऱ्याउन सक्छ ।

सारांश

नेपालका लागि सङ्घीय राज्य नयाँ होइन, न त स्वायत्तताको अभ्यासै नौलो विषय हो । 'सङ्घम् शरणम् गच्छामी'को आवाज गुञ्जिरहेको नेपालमा आजभन्दा २५-२६ सय वर्षअघि नै सङ्घीय राज्यको प्रयोग भइसकेको इतिहास छ । विशेष गरी नेपालको तराई क्षेत्रमा स्थापित वृज्जिसङ्घमा आबद्ध रहेका विदेह र मल्ल गणराज्यले त्यस्तो सङ्घीयता उपभोग गरेका थिए । र, लिच्छवि वंशदेखि मल्ल वंशको राजतन्त्रमा पनि यहाँ स्वायत्तताको अभ्यास भइसकेको विगत छ ।

२५-२६ सय वर्षअघिको गणराज्यबाट यता एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यप्रणालीसहितको राजतन्त्रात्मक शासनपछि नेपाल पुनः गणराज्यमै प्रवेश गरेको छ । एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यप्रणालीलाई स्वायत्तता र स्वशासनसहितको सङ्घीयतामार्फत विस्थापन गर्ने उपक्रम चलिरहेको छ । एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यप्रणालीबाट बहिष्कृत र सीमान्तकृत सबै समुदायले राज्यमाथि स्वामित्वको दाबीका कारण यस्तो उपक्रम चलेको हो । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनामा उनीहरूले आ-आफ्ना शक्ति, क्षमता र हैसियतअनुसार मागदाबी गरिरहेका छन् । यसका अर्थ उनीहरू सत्ता र शक्तिमा आफ्नो न्यायपूर्ण भाग खोजिरहेका छन् ।

यस उपक्रममा नेपालका बहिष्कृत र सीमान्तकृतमध्ये पनि उत्पीडित समुदायका रूपमा रहेका दलितको दाबी भने निकै मधुरो छ, धेरै अस्पष्ट छ र नराम्ररी असङ्गठित पनि छ । ती सबैको परिणामस्वरूप सङ्घीय सत्तामाथि दलित आन्दोलनको हस्तक्षेपसमेत नगन्य साबित भइरहेको छ । हुन त सङ्घीय सत्ताबारे दलित आन्दोलनमा विभिन्न फरक-फरक धार विद्यमान रहेका छन् । सङ्घीयताविरोधी धार सानो समूहको रूपमा क्रियाशील रहेको छ । त्यस धारबाहेक पनि सङ्घीयता पक्षधरहरूमा पनि ३ वटा धार रहेको छ । पहिलो, भूगोलसहित दलित प्रदेशको पक्षधर धार । दोस्रो, गैरभौगोलिक सङ्घीयताको पक्षधर धार । तेस्रो, क्षतिपूर्तिसहित समानुपातिक प्रतिनिधित्वको पक्षधर धार । तेस्रो धारको तर्क छ, नेपालमा दलित समुदायका लागि भूगोलसहित वा भूगोलरहित प्रदेश बन्न सक्दैन र अन्तर्घुलनका लागि त्यस्ता प्रदेश बनाउन पनि हुँदैन । यही तर्कसहित तेस्रो धारले दलितका लागि सबै प्रदेशमा सत्ता प्राप्तिको आवाजलाई बलियोसँग मुखरित पाउँदा आएको छ । यो धार बहिष्कृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति र मधेशी समुदायले उठाएको सङ्घीयताको पक्षमा शुरुदेखि उर्भेद आएको छ ।

सङ्घीयतामा दलित सत्ताको खोजीको क्रममा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनामा दलितको 'स्पेस' (स्थान)को खोजी भइरहेको छ । सङ्घीयता निर्माणका निश्चित आधारले दलितका लागि निश्चित प्रदेश सम्भव नदेखाएको स्थितिमा प्रदेशहरूमा दलितहरूको पहुँच र प्रतिनिधित्वको प्रत्याभूति कसरी गर्न सकिन्छ ? 'समापनीय पहिचान'को रूपमा रहेको दलित पहिचानका वस्तुगत आधारमाथि उभिएर दलितका लागि अलगै प्रदेश बन्ने र बनाउने सम्भावना नभएको अवस्थामा स्थानीय संरचनामा उनीहरूको न्यायोचित स्थान कसरी सम्भव बनाउन सकिन्छ ? राज्य पुनर्संरचना आयोगले दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशको संरचना प्रस्तावित गरेको परिस्थितिमा त्यसलाई अधिकारसम्पन्न दलित संसद्का रूपमा स्थापित गर्ने गुञ्जायस छ कि छैन ? सङ्घीयतामा दलितका लागि सत्ताको प्रश्नसँग जोडिएका यी मुद्दा यतिखेरका बहस र विवादका विषय हुन् ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनामा दलितका लागि सत्ता प्राप्तको बाटो बनाउन वैचारिक स्पष्टता जरुरी छ । वैचारिक स्पष्टतासँगै अन्य उत्पीडित समुदायसँग सहकार्य गर्ने क्षमता र सशक्त हस्तक्षेप गर्ने खुबी आवश्यक छ । दलित आन्दोलनबाट सङ्गठित-संयोजित-एकीकृत प्रयासका आधारमा सशक्त हस्तक्षेप गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध पनि भइरहेको छ ।

यतिखेर सङ्घीयता पक्षधर विभिन्न आन्दोलन, समुदाय र राजनीतिक दलहरूले पनि सङ्घीयतामा दलित सत्ता निर्माणको स्पष्ट खाका पेस गर्नुपर्ने हाँक पनि आइसकेको छ । दलित आन्दोलन तथा अन्य सामुदायिक र राजनीतिक आन्दोलन एवं समूहहरूले दोहोरो अन्तर्संवाद र न्यायपूर्ण उपायका माध्यमबाट यसको समाधानको बाटो पहिल्याउनु बुद्धिमानी हुन्छ ।

एकात्मकताबाट सङ्घात्मकतातिर

नेपालको इतिहासमा ईसापूर्व चौथो शताब्दीतिर पूर्व-दक्षिणमा लिच्छवि (वज्जि) र मल्ल गणराज्य एक सम्भौताका आधारमा मिलेर सङ्घीय शासनको अभ्यास गरेको पाइन्छ (कोसंबी सन् १९९३ र भा सन् १९९५) । त्यस बेला लोकतन्त्रात्मक राज्यव्यवस्था भएका यस्तै राज्यहरूको एउटा छुट्टै सङ्गठित सङ्घराज्य त्यस क्षेत्रमा विकसित भएर रहेको थियो, जुन वृज्जिसङ्घ वा वज्जिसङ्घको नामले प्रसिद्ध रहेको पाइन्छ (आचार्य २०६०) । पूर्वी तराईको जनकपुर राजधानी भएको मिथिला देश वा विदेह पनि लिच्छवि गणराज्यसँगै वृज्जिसङ्घमा आबद्ध थियो । वृज्जिसङ्घ टुटेपछि केही लिच्छवि (वृज्जि)हरू नेपाल खाल्डोमा आएर बसोवास गरेका थिए (वज्राचार्य २०३०) । त्यसरी नै मल्ल, शाक्य र कोलियहरू पनि नेपालमा स्थापित भएका थिए, धेरैजसो शासकका रूपमा, केही आमजनताका रूपमा (तामाङ २०६५) ।

गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको राज्यविस्तार अभियानसँगै नेपाल हिन्दू राजतन्त्रात्मक एकात्मक र केन्द्रीकृत शासन प्रणालीमा प्रवेश गर्‍यो । त्यस अभियानले ससाना राज्यका सीमारेखा त मेटायो नै, स्थानीय राज्य तथा जातीय, भाषिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक समूहहरूका आफ्ना भाषा, धर्म, संस्कृति, लिपि, कलासमेत मेटिने अवस्था सिर्जना गर्‍यो । त्यतिमात्र होइन, पृथ्वीनारायण शाहको राज्यविस्तार अभियानसँगै हिन्दूधर्म र वर्णव्यवस्था, खस भाषा र संस्कृति तथा शासनमा काठमाडौँकेन्द्रित एकात्मकताको समेत विस्तार भयो (गुरुङ सन् २००४) ।

‘असिल् हिन्दूस्थान’ बनाउने उद्देश्य बोकेको राज्यबाट समयक्रममा दलित समुदायमाथि हिन्दू वर्णाश्रम व्यवस्था थप कडाइका साथ लादियो र जातीय विभेद तथा छुवाछूतको

प्रचलन नभएका किराँतहरूलाई समेत दलित समुदायमाथि छुवाछूत गर्न-गराउन बाध्य पारियो (आहुति २०६७) । यस प्रकारको हिन्दू वर्णाश्रममा आधारित एकात्मक राज्य र शासन प्रणाली नेपालमा करिब २ सय ४० वर्षसम्म शाहवंशीय राजतन्त्रको रूपमा जारी रह्यो । त्यस राजतन्त्रलाई २०६२/६३ को संयुक्त जनआन्दोलनले परास्त गरिदियो र नेपाललाई सङ्घीय, धर्मनिरपेक्ष, समावेशी लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको दिशातिर अगाडि बढायो ।

२०६२/६३ को संयुक्त जनआन्दोलन र त्यसपछि बनेको अन्तरिम संविधान र विभिन्न सहमति र सम्झौताले नेपालको पुरानो राज्यलाई पुनर्संरचना गर्नुपर्ने र सङ्घीय राज्य संरचना बनाएर समावेशी लोकतन्त्र स्थापना गर्नुपर्ने यथार्थलाई स्वीकारिसकेका छन् । अब शासन केन्द्रले मात्रै गर्ने होइन, शासन गर्ने अधिकार र दायित्व केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय एकाइबीच बाँड्नुपर्ने भयो, त्यसका लागि राज्यको संरचना र प्रणाली नै सङ्घीयताको मूल्यमान्यताअनुसार पुनर्संरचना गर्नुपर्ने भयो । यो वास्तविकता सबैले चाहेर पनि नचाहेर पनि सकारिसकेका छन् ।

नेपालको राज्यलाई सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणराज्य घोषणा गरिए पनि, यहाँको राज्यप्रणालीलाई समावेशी लोकतन्त्रअनुसार विकसित गर्ने भनिए पनि ती घोषणाको व्यावहारिक अनुवाद भने बाँकी नै छ । संविधानसभाबाट जनताको सहभागिता, स्वामित्व, अपनत्व भएको संविधान लेखनको कार्यभार संविधानसभाको विघटनसँगै अपूरो रहेको छ । यस्तो स्थितिमा सङ्घीयतामार्फत राज्यका अग्रगामी पुनर्संरचनाको काम पनि शुरु भएकै छैन । सङ्घीयताका आधार, नाम र क्षेत्राधिकारबारे विवाद कायम रहेका कारण संविधान लेखनविना नै संविधानसभाको विघटन भएको छ ।

समय र परिस्थितिले देखाइसकेका छन्, एकात्मक शासन पद्धति र केन्द्रीकृत राज्यप्रणालीबाट नेपाल अगाडि बढ्ने सम्भावना छैन । एकात्मक शासन पद्धति र त्यसलाई नेतृत्व गर्ने वर्ग र दलको शासनबाट समावेशी लोकतन्त्रको निर्माण असम्भव छ । जाति, भाषा, धर्म, क्षेत्रका आधारमा जारी अन्याय र असमानताको अन्त्यका लागि सङ्घीय संरचना र समावेशी लोकतन्त्र जरूरी भइसकेको स्थितिमा पनि सङ्घीयताको व्यावहारिक क्रियान्वयन फलामे च्यूरा चपाउनुसरह भइरहेको छ । आफूलाई सङ्घीयताको पक्षधर रहेको दाबी गर्ने राजनीतिक दल, ती दलको नेतृत्व र केही बौद्धिक समुदायमा पनि एकात्मकता र केन्द्रीकृत राज्य संरचनाप्रतिको मोह कम छैन । सङ्घीय संरचनामार्फत स्वशासन सञ्चालन गर्नुपर्ने सबैजसो उत्पीडित समुदायका न्यायपूर्ण मागलाई सम्बोधन गर्ने मामिलामा उनीहरूको उदासीनता टिठलाग्दो छ ।

नेपाल कुनै कारणविना, कुनै जाति, भाषा, समुदाय र क्षेत्रका अभियन्ताहरूको रहरबाजीमा सङ्घीय राज्य संरचनामा जान लागेको होइन । उनीहरूको स्वशासनको चाहना पूर्ति गर्ने संरचना र प्रक्रियाका रूपमा सङ्घीयता स्थापनाको माग स्थापित भएको हो । अरुबाट शासित हुनुपर्ने बाध्यताबाट मुक्तिका लागि प्रस्ताव गरिएको सङ्घीयतामा नेपाल जानुका मूलतः तीन वटा आधारभूत कारण स्वीकार्य भइसकेको छ । नेपालले सङ्घीयता अँगाल्नुको पहिलो कारण हो, यहाँ विद्यमान जातीय र सांस्कृतिक विविधताको सम्बोधन । यो विविधतालाई राज्यप्रणालीमा न्यायोचित र समानुपातिक ढङ्गले समेट्न सङ्घीयता आवश्यक भएको हो । बहुजातीय र बहुसांस्कृतिक देशको राज्यप्रणाली एकात्मक चरित्रको हुँदा अधिकांश जाति र संस्कृति राज्यबाट बहिष्कृत भए । राज्यका हरेक ढाँचा र तहमा दुई तिहाइ स्थानमा मूलतः पहाडे बाहुन, क्षेत्री, ठकुरीजस्ता सीमित 'उच्च जातजाति'को मात्र एकछत्र रह्यो, जबकि जनसङ्ख्याको हिसाबले उनीहरू एक तिहाइभन्दा कम छन् (न्यौपाने २००५) । बाँकी दुई तिहाइ ओगट्ने आदिवासी जनजाति, मधेशी र दलितले एकात्मक राज्यबाट भेदभाव र बहिष्करण भोग्नुपर्थ्यो । यस्तो स्थिति अन्त्य गरी राज्यका हरेक ढाँचा र तहमा सबै जात, जाति, वर्ग, धर्म, क्षेत्र र संस्कृतिको न्यायोचित प्रतिनिधित्व, पहुँच र पहिचान सुनिश्चित गर्न सङ्घीयता जरूरी भएको हो ।

नेपालले सङ्घीयता अँगाल्नुको दोस्रो आधारभूत कारण हो, केन्द्रीकृत स्वरूपको शासन प्रणाली समाप्त पाउँदा जातीय, भाषिक र सांस्कृतिक पहिचानसहितको स्वशासन र स्वायत्तता स्थापित गर्नु । देशको स्रोत, सम्पत्ति र सत्ता-शक्ति केन्द्र वा काठमाडौँमा मात्रै केन्द्रित गर्ने र काठमाडौँबाहिरका क्षेत्र र एकाइलाई ती सबै पक्षबाट वञ्चित गर्ने संरचना, प्रक्रिया र संस्कृतिले न विकास गर्न दिए, न त अधिकार दिए । अतः मोफसल र तल्ला एकाइमा विकास र अधिकार स्थापनाका लागि जातीय, भाषिक र सांस्कृतिक पहिचानसहितको स्वशासन र स्वायत्तता जरूरी भएको हो । यस्तो स्वशासन र स्वायत्तता सङ्घीयतामार्फत प्राप्त गर्ने ध्येय लिइएको हो ।

नेपालले सङ्घीयता अँगाल्नुको तेस्रो आधारभूत कारण हो, सबै जात, जाति, भाषा, वर्ग, धर्म र क्षेत्रलाई समेटेर एउटै राष्ट्र बनाउनु । नेपाल भौगोलिकरूपमा एक भए पनि नेपालको राज्य भने सबै नेपालीको भएको छैन, वास्तविक राष्ट्रिय एकीकरण भएको छैन । सबै उत्पीडित समुदायमा राज्यप्रति स्वामित्व, अपनत्व र ममत्व विकास गर्न सकिएको छैन । देश र राज्यलाई एउटा भाषा, जात, जाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग र क्षेत्रलाई पेवा बनाउने अभियानको अन्त्यविना यस्तो भावनाको विकास सम्भव छैन । राज्यलाई 'राष्ट्र' बनाउने र

त्यसमा सबै भाषा, जात, जाति, धर्म, संस्कृति, लिङ्ग र क्षेत्रलाई सँगै पनि सङ्घीयता आवश्यक भएको हो ।

धेरैजसो नेपालीलाई 'अन्य' बनाउने, सीमान्तीकरण र बहिष्कारण गर्ने असमावेशी राज्यले राष्ट्र बनाउँदैन, न त राष्ट्रिय एकता नै जन्माउँछ, न त राष्ट्रियता नै बलियो बनाउँछ । त्यसैले सङ्घीयतामार्फत राज्यलाई 'राष्ट्र' बनाउने, राष्ट्रमा आमजनताको स्वामित्व, अपनत्व र ममत्व जगाउने तथा स्वायत्तता र स्वशासनमार्फत विकास, अधिकार र सत्ता-शक्तिमा उनीहरूको पनि हक स्थापित गर्ने दायित्व मुलुकसामु रहेको छ ।

यसरी राज्यको पुनर्संरचना गर्दा आमजनतालाई केन्द्रमा राख्नुपर्ने हुन्छ र ती आमजनतामध्ये '१३ प्रतिशतको सङ्ख्या'^१मा रहेका दलित समुदाय पनि पर्दछन् । तर, दलित समस्यालाई सङ्घीयतासँग अछूतो रहेको तपसिलको मुद्दाका रूपमा हेर्ने चलन हटेको छैन । दलित समुदायका आन्दोलनकारीहरूले पनि दलित समस्या र सङ्घीयताको मुद्दालाई जोडेर जोडदाररूपमा उठाउन सकेका छैनन् । आदिवासी जनजाति, मधेशी र सबैजसो सङ्घीयताका पक्षधरहरूले पनि सङ्घीयताको मामिलामा दलित समस्याबारे खासै वास्ता गरेका छैनन् । दलित समस्या उनीहरूले पेस गरेका सङ्घीयताका खाकामा १-२ वाक्यमा समेटिने विषयमात्रै भएको छ अनि सङ्घीयता र दलित समुदायको मुक्तिको प्रश्नलाई जोडेर हेरिएको छैन । तर, सङ्घीयतामार्फत पुनर्संरचना गरिने नेपाली राज्यको सङ्घीय शासन प्रणालीमा दलितको मुद्दालाई नेपाली विशिष्टताको आधारभूत प्रश्नको रूपमा स्वीकार गरिन्छ कि गरिन्न भन्ने प्रश्न महत्त्वपूर्ण छ (आहुति २०६७) ।

यतिखेर अरु समुदाय, राजनीतिक दल र राज्यले सङ्घीयतासँग जोडेर दलितको मुद्दालाई नेपाली विशिष्टताको आधारभूत प्रश्नको रूपमा स्वीकार गर्छन् कि गर्दैनन् भन्दै मूकदर्शक बनिरहने स्थिति छैन । अब त त्यसरी स्वीकार गर्न बाध्य पार्ने खालका दबाब र प्रभाव सिर्जना गर्नेगरी दलित आन्दोलन चलाउनु जरुरी छ । मूलतः सङ्घीयतामार्फत राज्यलाई राष्ट्र बनाउने, राज्यमाथि आफ्नो पनि स्वामित्व दाबी गर्ने र समावेशी लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने बेला मूकदर्शक बन्ने वा अन्यौलग्रस्त भएर रुमल्लिने कार्यले दलित आन्दोलनलाई फेरि पनि सीमान्तीकरण गर्न सक्छ ।

१ यो २०५८ सालको सरकारी तथ्याङ्क हो । यसमा दलितको सही सङ्ख्या नसमेटिएको आरोप लगाउँदै दलित समुदायले यसलाई स्वीकारेका छैनन् । उनीहरूले २० प्रतिशतभन्दा बेसी दलित जनसङ्ख्या रहेको दाबी गरिरहेका छन् ।

नेपालमा सङ्घीयताको अभियान

हिन्दू वर्णाश्रममा आधारित एकात्मक राज्य तथा केन्द्रीकृत शासन प्रणालीविरुद्ध नेपाली जनताले २००७ को राणा शासनविरोधी आन्दोलन सँगसँगै आवाज उठाएका थिए । नेपालमा स्वायत्त शासन र सङ्घीयताको माग लोकतान्त्रिक आन्दोलनकै अङ्गको रूपमा उठ्दै आएको देखिन्छ । राणा शासनको पतनलगत्तै २००८ सालमा नेपाल तराई काङ्ग्रेसले सबैभन्दा पहिले तराईलाई क्षेत्रीय स्वायत्तता दिइनुपर्ने माग गरेको थियो (तामाङ २०६५) । आफ्नो मागको पक्षमा यसका नेताहरू अडिग रहन नसके पनि त्यसले नेपाललाई सङ्घीयतातर्फ उन्मुख गराउने प्रयासचाहिँ गर्‍यो (खनाल २०६५) । त्यसकै सेरोफेरोमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीका संस्थापक महासचिव पुष्पलाल श्रेष्ठद्वारा २००८ मा सम्पन्न सो पार्टीको प्रथम सम्मेलनमा प्रस्तुत तथा पारित प्रस्तावमा स्थानीय र इलाकीय (क्षेत्रीय) सरकारको माग समावेश गरियो (श्रेष्ठ २०६२) । यसैगरी, नेपाली काङ्ग्रेसले २००९ मा भएको जनकपुर महाधिवेशनमा प्रस्तुत गरेको प्रस्तावमा सात सालपूर्वको राज्य संरचनालाई बदल्ने तथा अञ्चल, जिल्ला, गाउँ र नगरसहितको नयाँ संरचना प्रस्तावित गरियो (थापा र अन्य २०६०) ।

यसै बीच २०१५ सालमा रघुनाथ ठाकुरले, २०२४ सालमा मधेश मुक्ति आन्दोलनले र २०४० सालमा नेपाल सद्भावना परिषद्दले सङ्घीयताको पक्षपोषण गरे (श्रेष्ठ २०६६) । तर, पञ्चायती व्यवस्था चलाउने शासकहरू एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यको पक्षमा अडिग्रहे भने जनआन्दोलन चलाउने प्रतिपक्षी राजनीतिक दलहरूले समेत सङ्घीयताको मर्म र महत्त्व बुझ्न सकेनन् । परिणामतः सङ्घीय राज्य संरचनाको मुद्दा ओभैलमै परिरह्यो ।

जनताको स्वशासनको अधिकारको मागलाई सम्बोधन गर्ने मामिलामा राज्य, व्यवस्था र राजनीतिक दलहरूको कन्जुस्याईं पटक-पटक देखिएको छ । हुन त स्वशासनको अधिकार लागू गर्न नेपाललाई जातीय, भाषिक र क्षेत्रीय आधारमा पुनर्संरचना गर्नुपर्ने माग पञ्चायतकालमा पनि उठेको थियो । नेपाल राष्ट्रिय जनजाति पार्टीले जातीय आधारमा सङ्घीय व्यवस्थाको वकालत गर्ने क्रममा १२ वटा जातीय राज्यको प्रस्ताव गरेको थियो (तामाङ २०६५) ।

पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यका लागि भएको २०४६ सालको जनआन्दोलनको फलस्वरूप नेपालमा संसदीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि जनजाति र मधेशी सङ्गठनबाट सङ्घीय राज्यको माग बढ्न थाल्यो । मधेश र जनजातिका मुद्दा बोकेर गठन गरिएको नेपाल सद्भावना पार्टीले तराई-पहाडका आधारमा, कर्णाली मुक्ति मोर्चाले क्षेत्रीय आधारमा अनि राष्ट्रिय जनमुक्ति पार्टी (एमएस) र जनमुक्ति मोर्चा, नेपाल (थिङ)ले प्रशासनिक क्षेत्रमा आधारित भई सङ्घीयताको माग राखे (पूर्ववत्) । नेपाल राष्ट्रिय जनजाति पार्टीलगायत विभिन्न जनजाति सङ्गठन र बौद्धिक व्यक्तिहरूले नेपाल सङ्घीय राज्य संरचनामा जानुपर्ने आवाज पनि उठाए (खनाल २०६५, तामाङ २०६५) । नेपाल जनजाति महासङ्घले २०४९ मा भएको प्रथम महाधिवेशनमा आत्मनिर्णयको अधिकारसहित जातीय स्वायत्त शासनको माग गर्‍यो (तामाङ २०६५) । भाषा, जाति, धर्म, लिङ्ग र संस्कृतिका न्याय, स्वतन्त्रता र समानताका मागलाई समेत बेवास्ता गरिएको बेला सङ्घीय राज्य संरचनाप्रति पनि वास्ता गरिएन । २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि समेत सङ्घीय राज्य संरचनाको मागले निरन्तरता र वजन पाउन नसक्दा बेवास्ताको मात्रा घटेन ।

२०४८ सालमा भएको आमनिर्वाचनमा नेपाल सद्भावना पार्टीले नेपाललाई पूर्वी मधेश, पश्चिमी मधेश, पूर्वी पहाड, मध्य पहाड तथा पश्चिम पहाडको सङ्घीय संरचनामा लैजानुपर्ने घोषणापत्र जारी गर्‍यो । सङ्घात्मक प्रणालीको वकालत गर्ने क्रममा २०५० मा भएको दोस्रो महाधिवेशनमा उसले पाँच प्रदेशको सङ्घीयता र प्रान्तीय सरकारको संरचनाको मुद्दा फेरि उठायो (तामाङ २०६५) । २०४० सालमै सङ्घीयताको पक्षपोषण गरेको नेपाल सद्भावना परिषद्बाट विकसित भएको सो पार्टीले पनि पछि गएर सङ्घीयताको मागलाई प्राथमिकताका साथ उठाउन सकेन भने संसदीय प्रतिस्पर्धामा पनि उल्लेख्य जनसमर्थन पनि पाउन सकेन । त्यस्तै हालत रह्यो, सङ्घीयताको वकालत गर्ने जनजाति पार्टीहरूको पनि । ती पार्टीहरूले संसदीय र स्थानीय

निर्वाचनमा उल्लेखनीय जनसमर्थनसहित सङ्घीयताको मागलाई जनमानसमा स्थापित गर्न सकेनन् (खनाल २०६५) ।

जनयुद्धको तयारीको क्रममा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)को वैधानिक मञ्च : संयुक्त जनमोर्चा, नेपालले २०५२ सालमा पेस गरेको ४० बुँदे मागपत्रमा स्वायत्तताको माग उठायो । उसले जनजातिहरूको बाहुल्य भएका क्षेत्रहरूमा स्वायत्त शासन, पिछिडिएका इलाकाहरूलाई क्षेत्रीय स्वायत्तता एवं पहाड र तराईको क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्यको विषयलाई अधिसान्यो ।^२ माओवादीले जनयुद्ध शुरु गरेपछि भने स्वायत्ततामात्रै होइन, सङ्घीयताको मागले समेत क्रमिकरूपमा वजन पाउन थाल्यो । किनभने, जनयुद्धले सङ्घीयताको माग गरिरहेका आदिवासी जनजातिसँगै दलितका सवाललाई पनि धारिलो बनायो र राजनीतिक प्रक्रियामा उनीहरूलाई सहभागिताको अवसर प्रदान गर्‍यो (गुरुङ सन् २००३, खनाल २०६५) ।

अन्तर्सङ्घर्षका कारण संसदीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्रसँगै एकात्मक राज्य पनि कमजोर भएपछि पचासको दशकको अन्त्यतिर नेपालमा राज्य पुनर्संरचनाको बहसको थालनी भयो, जुन पछि गएर सङ्घीयताको विमर्शसम्ममा विकसित भयो । राज्य पुनर्संरचनाको बहसको थालनी आदिवासी जनजाति समूहहरूबाट थालनी भयो । यही बहस क्रमशः दलित महिला र मधेशीजस्ता सरोकारवाला समुदायलगायत बौद्धिक तप्का र राजनीतिक दलबीच पनि पुग्यो (खनाल २०६५) । विभिन्न आदिवासी जनजाति सङ्गठनले राज्य पुनर्संरचनाको माग उठाएपछि केही बौद्धिक व्यक्तित्वले राज्य पुनर्संरचनाको अर्थ र आवश्यकताबारे केही वर्षसम्म राष्ट्रव्यापीरूपमा चलाएको बौद्धिक बहसले सङ्घीयताका विभिन्न खाका आमजनतासामु पेस गर्न सघायो ।^३ तर, लामो समयसम्म पनि संसदीय राजनीतिक दलहरूमा राज्य पुनर्संरचना र सङ्घीयताको एजेण्डालाई स्वीकार्ने मामिलामा हिचकिचाहट र त्रास भने रहिरह्यो ।

२ राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशाक्तिका बौद्धिक समितिको प्रतिवेदन, २०६६ ।

३ गोविन्द न्यौपानेले 'नेपालको जातीय प्रश्न' (सन् २०००), भवानी बरालले 'यस्तो हुनुपर्छ राज्यको संरचना' (वि.सं. २०६१) पुस्तक लेखेका थिए भने 'नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन' पुस्तकमा डा. हर्क गुरुङले राष्ट्रियता र जातीयता तथा डा. पीताम्बर शर्माले प्रादेशिक वर्गीकरणका आधार र परिणतिसम्बन्धी आलेख लेखेका थिए । र, २०६२ सालमा सीताराम तामाङको सम्पादनमा 'नेपालको सन्दर्भमा राज्यको पुनर्संरचना' पुस्तक प्रकाशित भएको थियो । यसअघि मङ्गिसिर-पुस २०६० देखि नै मूल्याङ्कन मासिकले प्रा. कृष्ण खनाल, डा. पीताम्बर शर्मा, नरहरि आचार्य, डा. चैतन्य मिश्र, शंकर पोखरेल, प्रदीप गिरी, जयप्रकाश गुप्ता, पद्मलाल विश्वकर्मा, डा. महेन्द्र लावती, रक्षा बस्न्याल, डा. कृष्ण भट्टचन, राजेन्द्र श्रेष्ठ र डा. बाबुराम भट्टराईजस्ता राजनीतिक र बौद्धिक व्यक्तित्वका विचार क्रमशः छापेर राज्य पुनर्संरचना र सङ्घीयताको बहसलाई सघन र व्यापक पारेको थियो ।

नेकपा (माओवादी)को नेतृत्वमा २०५२ सालदेखि शुरु भएर २०६३ सालमा समापन भएको १० वर्षे जनयुद्धले पहिलो पटक एकात्मक राज्य र केन्द्रीकृत शासन प्रणालीको जग हल्लाउने काम गर्‍यो। युद्धकै क्रममा सङ्घीयताको मागलाई जनजिब्रोमा पुऱ्याउने, देशव्यापी बनाउने र व्यवहारमै अभ्यास गर्ने श्रेय माओवादीलाई नै जान्छ। उसले २०६० को दशकको प्रारम्भमा देशको तीन चौथाइ भूभागमा आफ्नो नियन्त्रण कायम गरिसकेपछि ९ वटा स्वायत्त प्रादेशिक क्षेत्र निर्माण गरेर त्यहाँ स्वायत्त जनसरकारसमेत गठन गर्‍यो (श्रेष्ठ २०६६)।

यसै क्रममा १९ जेठ २०५८ मा राजा वीरेन्द्रसहित उनको वंशनाश हुनेगरी भएको दरबार हत्याकाण्डले राजतन्त्रको औचित्य समाप्त गरिदियो भने संविधानसभाको निर्वाचन र राज्य पुनर्संरचनाको उपादेयतालाई अभ्र मुखरित गर्‍यो। १९ माघ २०६१ मा राजा ज्ञानेन्द्रले गरेको शाही सत्ता विप्लवले जनयुद्धरत नेकपा (माओवादी) र संसदीय राजनीतिक दलहरूबीचको दूरी कम गर्नमा सहयोग पुऱ्यायो। त्यही परिवेशमा ७ मङ्सिर २०६२ मा भारतको राजधानी नयाँ दिल्लीमा नेकपा (माओवादी) र ७ संसदीय राजनीतिक दलहरूबीच सम्पन्न १२ बुँदे समझदारीले वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय, क्षेत्रीय आदि समस्याको समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सहमति जनाएर जनआन्दोलनको आधारभूमि तयार पाऱ्यो। राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने उद्देश्यका साथ १२ बुँदे समझदारीको आधारमाथि टेकेर भएको २०६२/६३ को संयुक्त जनआन्दोलनले राजा ज्ञानेन्द्रलाई घुँडा टेकायो। र, ११ वैशाख २०६३ मा उनी विघटित प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापनाको घोषणा गर्न बाध्य भए। यो नै संविधानसभाको पहिलो औपचारिक राजनीतिक प्रस्थानविन्दु थियो, जुन सङ्घीयतासहित राज्य पुनर्संरचनाको स्थापनातिर उन्मुख भयो।

यसरी पुनर्स्थापित प्रतिनिधिसभाले ४ जेठ २०६३ मा एक घोषणा जारी गरी लोकतन्त्र, संविधानसभाको निर्वाचन, राज्यको पुनर्संरचना, समावेशी राज्यव्यवस्था, धर्मनिरपेक्षताको घोषणा गर्‍यो।^४ सो जनआन्दोलनको सफलतापछि शान्ति प्रक्रियामा आएको नेकपा (माओवादी) र ७ संसदीय राजनीतिक दलहरूबीच २२ कार्तिक २०६३ मा वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभाव अन्त्य गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको समावेशी, लोकतान्त्रिक र अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सहमतिमा हस्ताक्षर भयो।^५ त्यसको लगत्तै ८ मङ्सिर २०६३

४ प्रतिनिधिसभाको घोषणा, २०६३।

५ सात दल र नेकपा (माओवादी)का शीर्ष नेताहरूको बैठकका निर्णयहरू, बुँदा नं. १०।

मा नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी)बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा राज्यको अग्रगामी र लोकतान्त्रिक पुनर्संरचना गरिने प्रश्नमा पुनः प्रतिबद्धता जनाइयो।^६

यसरी विभिन्न समयमा भएका प्रतिनिधिसभाका घोषणाहरू; संसदीय राजनीतिक दलहरू र माओवादीबीच भएका सहमतिहरू तथा नेपाल सरकार र माओवादीबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको एकीकृत दस्तावेजको रूपमा १ माघ २०६३ मा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी गरियो। यस संविधानले देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय र लैङ्गिक समस्या समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना गर्ने सङ्कल्प^७ गऱ्यो। तर, एकपछि अर्को लचिलो सम्झौताका कारण अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि सङ्घीयताको प्रश्नलाई ठोसरूपमा नसमेटेकाले त्यसको भोलिपल्टैबाट मधेशमा आन्दोलन शुरु भयो। “सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालका लागि जातीय एवं क्षेत्रीय आधारमा राज्यको पुनर्संरचना” (गौतम २०६४: १८५) र “समग्र मधेश एक प्रदेश” (यादव २०६४: ११५) को नारासहित माघ २ गतेदेखि शुरु भएको मधेश आन्दोलनले नेपाललाई सङ्घीयताको दिशामा अघि बढाउन अहम् भूमिका खेलेको। मधेश आन्दोलनको राप र तापका कारण प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले देशवासीका नाममा सम्बोधन गर्दै सङ्घीय लोकतान्त्रिक राज्यप्रणालीको निर्माण गरिने^८ प्रतिबद्धता व्यक्त गरे। त्यस्तै, अन्तरिम संविधान निर्माणको क्रममा सङ्घीयताको मामिलामा सम्झौता गर्न बाध्य भएको माओवादिले पनि तुरुन्तै जातीय, भाषिक र क्षेत्रीय आधारमा १३ वटा राज्य (उपराज्यसमेत)को खाका प्रस्ताव गऱ्यो र आफ्नो साङ्गठनिक संरचनालाई सोहीअनुरूप व्यवस्थित गरी मधेश आन्दोलनको क्रममा गुमेको साख र भत्केको जनाधारलाई उठाउने प्रयत्न गऱ्यो।

२८ जेठ २०६४ मा संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएपछि नेपाल सरकार र आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिहरूबीच भएको सम्झौता^९; नेपाल सरकार र मधेशी जनअधिकार फोरम, नेपालबीच भएको सम्झौता^{१०} तथा नेपाल सरकार र चुरेभावर राष्ट्रिय एकता समाजबीच भएको सहमतिपत्रमा^{११} नेपालको सार्वभौमिकता, राष्ट्रिय

६ बृहत् शान्ति सम्झौता, २०६३।

७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना।

८ प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले २४ माघ २०६३ मा देशवासीका नाममा गरेको सम्बोधन।

९ नेपाल सरकार र आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिहरूबीच भएको सम्झौता, २२ साउन २०६४।

१० नेपाल सरकार र मधेशी जनअधिकार फोरम नेपालबीच १३ भदौ २०६४ मा भएको सम्झौताको बुँदा नं ६।

११ नेपाल सरकार र चुरेभावर राष्ट्रिय एकता समाजबीच २७ भदौ २०६४ मा भएको सहमतिपत्र।

एकता र अखण्डतालाई अक्षुण्ण राख्दै स्वायत्ततायुक्त प्रदेशहरूसहितको सङ्घीय शासन प्रणाली व्यवस्था गरिने कुरा उल्लेख गरियो । त्यसपछि ८ पुस २०६४ नेकपा (माओवादी) र ७ राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूबीच भएको २३ बुँदे सहमतिमा नेपाल एक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हुनेछ^{२२} भन्ने बुँदालाई समावेश गरियो । त्यही सहमतिका आधारमा १३ पुस २०६४ मा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को तेस्रो संशोधन^{२३} गरी नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक मुलुक हुने व्यवस्था गऱ्यो । त्यसपछि १५ जेठ २०६५ मा भएको संविधानसभाको पहिलो बैठकले अन्तरिम संविधानमा चौथो संशोधन^{२४} गरी नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र भएको घोषणा गऱ्यो ।

यसरी जनयुद्ध, जनआन्दोलन, जनजातिका सङ्घर्ष र मधेश आन्दोलनले स्थापित गरेको सङ्घीयतालाई संविधानसभाको पहिलो बैठकले संवैधानिकरूपमै स्थापित गऱ्यो । तर, १५ जेठ २०६५ मा भएको संविधानसभाको पहिलो बैठकदेखि १४ जेठ २०६९ मा भएको संविधानसभाको विघटनसम्म आइपुग्दा सङ्घीयता सबैभन्दा ठूलो विवादको विषय बन्यो । सङ्घीयतालाई मूर्त गर्ने प्रश्नमा; विशेषगरी प्रदेश निर्माणका आधार, सीमाङ्कन, नामाङ्कन; शक्ति तथा स्रोतको बाँडफाँट तथा स्वायत्तता, स्वशासन, आत्मनिर्णयको अधिकार र राजनीतिक अग्र्याधिकारजस्ता विषयमा भएका विवाद नै संविधान नबन्नु र संविधानसभा विघटन हुनुको मूल कारकतत्त्व रहेको स्पष्टै छ । सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायको पहिचानलाई प्राथमिकतामा राख्नेगरी प्रदेशहरूको नामकरण गर्ने विषयमा सङ्घर्षरत दलहरूबीच सङ्घीयतासम्बन्धी विवादमा सहमति नभएकै कारण संविधानविना नै संविधानसभाको विघटन भएको छ । त्यसैले अब एकल पहिचानमा आधारित सङ्घीयता कि बहुपहिचानमा आधारित सङ्घीयता भन्ने बहसलाई अभ्र गम्भीर र अभ्र घनीभूत बनाउनु जरूरी छ । यस्ता बहसले नेपाल सुहाउँदो सङ्घीयताको प्रारूप निर्माण गर्नमा फाइदा पुऱ्याउने नै छन् ।

१२ ८ पुस २०६४ मा भएको ७ राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूबीच २३ बुँदे सहमति ।

१३ १३ पुस २०६४ मा भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को तेस्रो संशोधन ।

१४ १५ जेठ २०६५ मा भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को चौथो संशोधन ।

सङ्घीयता: अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

विश्वको राजनीतिक मानचित्रमा नेपाल पनि सङ्घीय मुलुकका रूपमा प्रवेश गर्ने तरखरमा रहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घमा सदस्य रहेका नेपाललगायत १९२ मुलुकमध्ये करिब २८ देशले सङ्घीयता अँगालेका छन् वा अँगाल्ने प्रयास गर्दैछन् (एन्डरसन २०६४) । ती सबै देशले सङ्घीयताका सबै मूल्यमान्यता समानरूपले अँगालेका छन् भन्न सकिँदैन । किनभने, कुनै देश सङ्घीय भए पनि धेरै केन्द्रीकृत र एकात्मक पनि रहेका छन् । विश्वका करिब २८ देश, संसारका भन्डै आधाआधी जनसङ्ख्याले सङ्घीयता उपभोग गरिरहेको स्थितिमा सर्वत्र एउटै खालको सङ्घीयताको अभ्यास न सम्भव छ, न त उचितै छ ।

संसारमा अलग-अलग पृष्ठभूमि भएका मुलुकमा मूलतः दुई किसिमले सङ्घीय राज्यहरू बन्ने गरेका छन् । एउटा, अलग-अलग राज्य वा गणराज्यहरू साभ्ना हित र स्वार्थका लागि एउटा सम्भौताको आधारमा सङ्घीय राष्ट्र बनेका हुन् । यसरी बनेका राष्ट्र हुन्, पहिलेको सोभियतसङ्घ, संयुक्त राज्य अमेरिका र स्विजरल्याण्ड । यी राष्ट्रलाई 'मिलेर बनेको सङ्घीयता' वा 'एकत्रित भएर बनेको सङ्घ' पनि भनिन्छ । पहिले अलग-अलग रहेका राज्यहरू मिलेर वा एकत्रित भएर एक राष्ट्र बनेका ती देशमा अलग्गिने हदसम्मको आत्मनिर्णयको अधिकार पनि दिइएको छ (श्रेष्ठ २०६६) ।

अर्को, पहिलेदेखिका केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यमा भेदभाव र उत्पीडनका कारण भएका जाति, भाषा, क्षेत्र र धर्मका सङ्घर्ष वा विभाजनलाई सम्बोधन गर्न सङ्घात्मक राष्ट्र बनाइएका छन् । यसरी बनेका राष्ट्र हुन्, क्यानडा, स्पेन र बेल्जियम । यस्ता राष्ट्रलाई 'सङ्गेटीराख्ने सङ्घीयता' वा 'छुट्याएर बनेको सङ्घीयता' भन्ने चलन छ । यस्तो सङ्घीयता असन्तुष्ट वा अलग्गिन लागेका समुदायका मागलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा

स्वायत्तता र स्वशासनलाई संरचनात्मक आकार दिने खालको हुन्छ । यसमा अलग्गिने हदसम्मको आत्मनिर्णयको अधिकार भने दिइएको हुँदैन (श्रेष्ठ २०६६) । यसरी एकात्मक र केन्द्रीकृत शासनमा भएका आन्तरिक विद्रोह र असन्तोषलाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले थुप्रै एकात्मक राज्य सङ्घात्मक राज्यमा बदलिएका छन् । नेपाल पनि यही ढङ्गले सङ्घीयतामा प्रवेश गर्ने सङ्घारमा उभिएको छ ।

एकात्मक राज्यबाट सङ्घात्मक राज्यमा बदलिएका देशमध्ये सानो राज्य स्विजरल्याण्ड (२६ क्यान्टन)देखि सबैभन्दा ठूलो राज्य रुस (२१ प्रान्त र ७ क्षेत्र)सम्म पर्दछन् । त्यस्तै अन्य देश हुन्, अर्जेन्टिना (२३ प्रान्त र १ स्वायत्त शहर), अष्ट्रेलिया (६ राज्य, २ मुख्य र अन्य केही भू-क्षेत्र), अष्ट्रिया (१० राज्य), पपुवा न्यूगिनी (१८ प्रान्त र १ स्वायत्त क्षेत्र), बेल्जियम (३ क्षेत्र र ३ भाषिक समुदाय), बोस्निया-हर्जगोभिना (२ मुख्य एकाइ र १० क्यान्टन), ब्राजिल (२६ राज्य र १ सङ्घीय जिल्ला), क्यानडा (१० प्रान्त र ३ भू-क्षेत्र), कोमोर्स (३ राज्य), इथियोपिया (९ प्रदेश र ३ चार्टर्ड शहर), जर्मनी (१६ ल्याण्डर), भारत (२८ राज्य र ७ केन्द्रीय प्रदेश), बेलाउ (१६ राज्य), मलेसिया (९ सुल्तनेट, २ राज्य र २ सङ्घीय क्षेत्र), मेक्सिको (३१ राज्य), माइक्रोनेसिया (४ राज्य), नाइजेरिया (शुरुमा ३, हाल ३६ राज्य), पाकिस्तान (४ प्रान्त), दक्षिण अफ्रिका (९ प्रान्त), स्पेन (१७ प्रान्त र २ केन्द्रशासित राज्य), सेन्ट किट्स र नेभिस (१४ राज्य), सुडान (२६ प्रान्त, हाल दुई अलग देशमा विभाजित), संयुक्त अरब इमिरेट्स (७ इमिरेट्स), संयुक्त राज्य अमेरिका (५० राज्य), भेनेजुयला (२३ राज्य) र इराक (१८ राज्य) ।

‘इन्साइक्लोपेडिया अफ डेमोक्रेसी, १९९५’ का अनुसार सङ्घीयता जुनसुकै परिस्थिति र ढङ्गबाट अँगालिएको भए पनि विश्वमा लागू भएका सङ्घीयताका पाँच आधारभूत विशेषता रहेका छन् (श्रेष्ठ २०६५: ९५-९६) ।

- **अकेन्द्रीकरण** : सङ्घीय राजनीतिक ढाँचामा कुनै एउटा शक्तिशाली केन्द्र हुँदैन, सत्ता-शक्तिचाहिँ विभिन्न केन्द्रमा बाँडिएको हुन्छ । प्रदेश, प्रान्त, राज्य वा अन्य नाममा स्थापित हुने ती केन्द्रलाई स्वशासन र स्वायत्तता दिइएको हुन्छ । र, ती बहुकेन्द्रमा समानरूपले लागू हुने र तिनलाई सँगैने खालको साभ्भा सहमतिको राजनीतिक प्रबन्धको रूपमा संविधान, कानून, सङ्घीय संसद् र केन्द्रीय सरकार हुन्छन् ।
- **सत्ताको बाँडफाँट, सन्तुलन र नियन्त्रण** : सङ्घीयतामा सङ्घ र एकाइहरूबीच सत्ता र अधिकार बाँडफाँट गरिएको हुन्छ । त्यसरी बाँडफाँट गर्दा एकले अर्को पक्षलाई सन्तुलत र नियन्त्रण गर्ने राजनीतिक संयन्त्र पनि बनाइएको हुन्छ ।

- **सामाजिक/सांस्कृतिक समावेशिता** : सङ्घीयताले संविधान, कानुन र राज्यप्रणालीमार्फत राज्यका हरेक ढाँचा र तहमा भाषिक, जातीय, क्षेत्रीय र सांस्कृतिक हिसाबले अल्पसङ्ख्यक समुदायका पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई सुनिश्चित गर्छ। यही आधारमा विभाजन र द्वन्द्वलाई मत्थर पाउँ, एकता कायम गर्दै बहुसांस्कृतिक राष्ट्र निर्माण गर्ने प्रयास गरिन्छ।
- **खुला र सदाबहार मोलमोलाइ** : सङ्घीयतामा सङ्घ र एकाइबीच, एकाइ-एकाइबीच, राज्य संस्था र असन्तुष्ट समुदायबीच हरदम वार्ता र मोलमोलाइ भइरहन्छ। सङ्घीयतामा अधिकार र सत्ताको बाँडफाँटका लागि खुलमखुला मोलतोल गर्नु वैध, वैधानिक र लोकतान्त्रिक प्रक्रिया हो। अतः असन्तुष्टि, द्वन्द्व र विद्रोहले हिंसात्मक रूप लिनुअघि नै तिनको सम्बोधन गरिने सम्भावना रहन्छ।
- **लिखित संविधान र संविधानवाद** : सङ्घीय मुलुकमा सङ्घ र एकाइबीच आपसी सहमतिमा सत्ता, अधिकार क्षेत्र र दायित्वको बाँडफाँट लिखित संविधानमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ। ती व्यवस्थामा उठ्ने असन्तोष वा विवाद समाधान गर्न संवैधानिक अदालत बनाइएको हुन्छ।

यी पाँच वटा विशेषता हुँदा सङ्घीयताको सञ्चालन सहज हुन्छ, तर समस्या नै नआउने सङ्घीय संरचना भने बनाउन सकिँदैन। यी विशेषतासहित सङ्घीयता निर्माण गर्दा पनि व्यावहारिक अभ्यासमा कठिनाइ आएका उदाहरणको कमी छैन। कतिसम्म भने कुनै समयमा सङ्घीय शासन प्रणाली अँगालेर पनि सफल हुन नसकेपछि पुनः एकात्मक शासन प्रणालीमा फर्केका देश पनि छन्। उदाहरणका लागि, चेकोस्लोभाकिया, युगोस्लाभिया, क्यामरून र युगान्डा। चेकोस्लोभाकिया र युगोस्लोभिया त देशै टुक्रिएर करिब दर्जन नयाँ मुलुकमा परिणत भइसकेका छन्। सुडान उत्तरी र दक्षिणी सुडान गरी दुई अलग-अलग देशमा विभाजित हुँदा पनि समस्या समाधान भएको छैन भने नाइजेरियामा ४५ वर्षको सङ्घीय इतिहासमा प्रदेशको सङ्ख्या ३ बाट ३६ जातीय प्रदेशसम्म पुगेको छ।

छिमेकी देश भारतको विशिष्ट खालको सङ्घीयता भने आत्मनिर्णयको अधिकारयुक्त पूर्वसोभियतसङ्घ र अमेरिकाजस्तै विभिन्न स्वतन्त्र राज्यको आपसी सम्झौता र सहमतिमा बनेको होइन। मुगल साम्राज्य र ब्रिटिस साम्राज्यले प्रायः एकीकृत गरिसकेको केन्द्रीकृत र एकात्मक भारतलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक र भौगोलिक आदि विभिन्न आधारमा पुनर्संरचनाद्वारा सङ्घीय राज्य बनाइएको हो। प्रारम्भमा ८ वटा प्रान्तबाट शुरु

भएको सङ्घीय भारतमा हाल २८ वटा स्वायत्त प्रान्त र राष्ट्रिय राजधानीसहित ७ वटा केन्द्रशासित सङ्घीय भूक्षेत्र रहेका छन् । भारतमा थप प्रान्तको माग गर्ने र पुराना प्रान्तबाट नयाँ बन्ने क्रम पनि जारी छ । केही समयअघि मात्र मध्यप्रदेशबाट छत्तीसगढ, विहारबाट भारखण्ड र उत्तर प्रदेशबाट उत्तराञ्चल प्रान्त बनाइएका थिए भने पश्चिम बङ्गालमा गोरखाल्याण्ड र आन्ध्रप्रदेशमा तेलंगानाजस्ता राज्यको माग भइरहेको छ । त्यसो त नागाल्याण्ड, आसाम र पञ्जाबका रैथानेहरूले विभिन्न कालखण्डमा स्वतन्त्र राष्ट्रको रूपमा देशबाटै छुट्टिने इच्छा जाहेर गरेका थिए । तर, नेपालमा कुनै पनि जाति, समुदाय र क्षेत्रले नेपाली राज्यको भूभागबाट अलग्गिने र स्वतन्त्र राष्ट्र बनाउने सपना बाँडेका छैनन् । उनीहरूले एकात्मक केन्द्रीकृत शासनको साटो स्थानीय तहसम्म सत्ता-शक्तिको निक्षेपण र सत्ता-शक्तिमा सबै जाति, समुदाय र क्षेत्रको पहुँचको अधिकार खोजेका छन् ।

हुन त कतिपय देश सङ्घीयताको व्यवस्थित अभ्यासको अभावमा मुलुकै टुक्रिने अवस्थाबाट गुज्रिएका छन् भने कतिपय देश प्रदेशको सङ्ख्या निरन्तर थपिँदा पनि समस्याग्रस्त छन् । यसबीचमा कतिपय मुलुक सङ्घीयताबाट एकात्मकतामा फर्किएका पनि छन् भने कतिपय देशचाहिँ एकात्मकताबाट सङ्घीयतामा गएका छन् । यसबाट स्पष्ट हुन्छ, सङ्घीयताको बाटो एकतर्फी छैन र सङ्घीयता कहीं सफल त कहीं असफल भएको छ । तर, एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यको साटो सङ्घीय राज्य आफ्नो मूल आधार, त्यसमाथि बन्ने संरचना र संस्कृतिको गुदी समावेशी लोकतन्त्र हुने भएकाले बलियो र सफल हुनु स्वाभाविकै हो । किनभने, असमावेशी, एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यले दरिलो राष्ट्रिय एकता जन्माउँदैन, जति सङ्घीय मुलुकले जन्माउँछ । सङ्घीयतामा राज्य समावेशी हुने; बहुकेन्द्र हुने; विभिन्न एकाइबीच सत्ता-शक्ति, अधिकारको बाँडफाँट हुने; तिनीहरूबीच सन्तुलन र नियन्त्रणको संयन्त्र र संस्कृति हुने; असन्तुष्टि, द्वन्द्व र विद्रोह साम्य पार्ने उद्देश्यले निरन्तर मोलमोलाइ हुने र संविधानवाद लागू हुने स्थितिमा मुलुकको विखण्डन अपवादमात्रै हुन्छ ।

सङ्घीयता: मधेश आन्दोलनदेखि संविधानसभाको विघटनसम्म

विभिन्न समुदायका आन्दोलनको मुद्दा र परिवर्तनकामी बौद्धिक समुदायको बहसको विषय बनेको राज्य पुनर्संरचनाकै उन्नत अवयव हो, सङ्घीयता। मधेश आन्दोलनबाट विधिवतरूपमा स्थापित भएको सङ्घीयताको मुद्दा संविधानसभाको विघटनसम्म आइपुग्दा समकालीन नेपाली राजनीतिक दाउपेचको सबैभन्दा पेचिलो मुद्दा र आम उत्पीडित समुदायको जल्दोबल्दो माग बनेको छ। सङ्घीयतालाई जे हो, त्यही रूपमा बुझ्ने विषयमा समस्या रहेकाले सङ्घीयताको मामिला पेचिलो बन्दै गएको छ। सङ्घीयतालाई कसैले फूलैफूल देख्ने त कसैले काँदैकाँढा देख्ने गरेका छन्। कसैले सङ्घीयता नै नेपाली राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक समस्याको एकमात्र ओखती देख्ने त कसैले समस्यै समस्याको थुप्रोमात्रै देख्ने गरेका छन्। हुन त अचेल एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यबाट फाइदा देखेका समुदाय र व्यक्तिहरूले सङ्घीयताका कारण देश विखण्डन हुने भयावह दृश्यमात्रै देख्ने गरेका छन्। तर, एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यबाट सीमान्तीकरण र बहिष्करणको पीडा भोगेका बहुसङ्ख्यक समुदाय र व्यक्तिहरूले भने राज्यमा आआफ्नो पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानको प्रत्याभूति हुने सङ्घीयतामा राष्ट्रिय एकताको आधार देखेका छन्।

सङ्घीयता विगतका बाइसे-चौबीसे राज्य फिर्ता गर्ने र अरु जातिमाथि शासक बन्ने सपना पूरा गर्ने माध्यम होइन, न त विद्यमान राष्ट्र टुक्रिने र कुनै जाति शासित भइने संरचना नै हो। सङ्घीयताको आधारभूत मान्यता त शासन र शक्तिको विकेन्द्रीकरण गर्ने; केन्द्रमा अल्पसङ्ख्यक रहेकालाई प्रदेश तथा स्थानीय तहमा बहुसङ्ख्यकमा परिवर्तन गर्ने र पहिलेदेखि बहिष्कृत र सीमान्तीकृत समुदायका लागि पनि सहशासन/स्वशासन/स्वायत्त

शासनको अभ्यास गराउने राजनीतिक संरचना हो । तर, नेपालमा सङ्घीयताका पक्षपाती र विपक्षीहरूले सङ्घीयताका आधारभूत विशेषता र उपादेयताबारे आमजनतालाई बुझाउन नसक्दा समस्या गाँठो परेको देखिन्छ । र, यस्ता कुरा राम्ररी बुझेकाहरूले पनि एकात्मक राज्यबाट खाईपाई आएको सत्ता-शक्ति गुम्ने डरले यस्ता मुद्दामा अपव्याख्या गरेकाले गाँठो कस्सिएको देखिन्छ । त्यसैको परिणामस्वरूप कसैमा शासक भइने उच्चताबोध त कसैमा शासित भइने हीनताबोधले घर गयो । विशेषगरी दलित समुदायमा सङ्घीयताको नाउँमा शासक र सिंहदरबारको सङ्ख्यामात्रै बढ्ने हो कि भन्ने आशङ्का बढायो, जुन अस्वाभाविक थिएन । त्यही आशङ्काले गर्दा लामो समयसम्म दलित समुदाय खुलेर सङ्घीयताको बहसको पक्ष वा विपक्षमा उभिएनन् । फलतः राज्य पुनर्संरचना र सङ्घीयताबाट दलितलाई कति फाइदा हुन्छ भन्ने विषयमा दलित समुदायमा अन्यौल रह्यो । र, सङ्घीयतासम्बन्धी बहस र निर्णायक प्रक्रियामा दलितको हस्तक्षेप पनि नगन्य रह्यो ।

संविधानसभाको राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिद्वारा एकल जातीय पहिचानका आधारमा १४ प्रदेश र ती प्रदेशका प्रमुख राजनीतिक पदमा सम्बन्धित जातहरूले २ कार्यकालसम्म राजनीतिक अग्रधिकार प्राप्त गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । सो प्रतिवेदनको सेरोफेरोमा 'एकल जातीय पहिचान'का आधारमा गरिने नामाङ्कन तथा सीमाङ्कनसँगै 'जातीय आधारमा राजनीतिक अग्रधिकार'का विषयमा ठूलो विवाद उठाइयो, तर त्यस्ता प्रस्तावका समुचित वैकल्पिक उपाय सुझाउनमा पनि ठूलै कन्जुस्याइँ गरियो । कहिल्यै शासनसत्तामा नगएका सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायको पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानलाई प्रत्याभूत गर्ने तथा उनीहरूको राजनीतिक नेतृत्व विकास गर्ने उपायबारे कमै चासो दिइयो । र, अब प्रदेशको नाममा जातिवादी राज्य बनाउन लागियो भन्ने हल्ला फैलाइयो ।

राज्य पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुझाव आयोगको प्रतिवेदन आएपछि पनि विवाद मत्थर भएन, बरु अधिकारको बाँडफाँट र स्थानीय तहलाई स्वायत्त राख्ने कि प्रदेशान्तर्गत राख्ने भन्ने विषयसम्म विवाद विस्तार गरियो । आयोगले सङ्घ र स्थानीय तहका अधिकार प्रदेशमा केन्द्रीकृत गर्न खोजेको हो कि भन्ने बहस शुरु गरियो । यसले केन्द्रीकृत एकात्मकताविरुद्ध प्रादेशिक एकात्मकताका इच्छा जगाउन थालेको हो कि भन्ने आशङ्का बोक्नेहरूको स्वर चर्को भयो । यसले सङ्घीयताको बहसलाई बहुआयामिक त बनायो, तर सार्थक र गहन भने बनाएन, सङ्घीयताप्रति आशङ्कालाई भने थप गहिन्यायो ।

यस्ता प्रस्तावको पक्ष र विपक्षमा उभिएपछि राजनीतिक दलहरू, जातीय समूह तथा समुदायहरू, बुद्धिजीवीहरू र आम नागरिकमा आआफ्ना स्वार्थ र हितअनुसार धुवीकरण शुरु भयो । सङ्घीयताका विपक्षीहरूदेखि केही पक्षधरहरूले पनि 'पहिचानसहितको सङ्घीयता र सङ्घीयतासहितको संविधान'विरुद्ध प्रचार र मनोवैज्ञानिक युद्ध छेडेर सङ्घीयताविरोधी वातावरण बनाए । सबै समुदायले स्वायत्तता र स्वशासन पाइने सङ्घीयताबाट कति फाइदा हुन्छ भन्ने हेक्का राख्न नसकेका दलित समुदायका आन्दोलनकारीहरू पनि यस्तो वातावरणबाट अछूतो रहेनन् । तर, सङ्घीयताको पक्षमा, आफ्नो स्वशासन र स्वायत्तता प्राप्तिको सन्दर्भमा उनीहरूलगायत विभिन्न उत्पीडित जाति र क्षेत्रको हस्तक्षेप पनि निम्छो भयो । यसकै सेराफेरोमा नयाँ संविधानको लेखनविना नै संविधानसभाको विघटन भएपछि सङ्घीयताको स्थापनासहित राज्यको पुनर्संरचना पनि टाढिएको छ ।

नेपाली सङ्घीयता: प्रस्तावित संरचनाहरू

सङ्घीयताबारे जारी बहस र विवादमा अहिलेसम्मको सबैभन्दा विवादित विषय हो, सङ्घीयकरणका आधार। संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समिति र राज्य पुनर्संरचना उच्चस्तरीय सुझाव आयोगले पहिचान र सामर्थ्यलाई सङ्घीयकरणको आधारका रूपमा प्रस्ताव गरेका छन् र पहिचानलाई पहिलो आधारका रूपमा लिएका छन्। यी दुवै संस्थाद्वारा प्रस्तावित प्रदेशहरूको नाम, भौगोलिक अवस्थिति र आर्थिक पूर्वाधार हेर्दा ती प्रदेश 'पहिचान र सामर्थ्य'का आधारमा भन्दा पनि 'पहिचान र गैरपहिचान'का आधारमा प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ। र, विमर्श (डिस्कर्स)चाहिँ पहिचानभित्र पनि विभिन्न प्रदेशमा 'एकल जातीय पहिचान' देखाउने कि 'बहुपहिचान' कायम गर्ने नाममा पुरानै वर्चस्व कायम गर्ने दिशातर्फ केन्द्रित भएको पाइन्छ। अतः सङ्घीयतासम्बन्धी विमर्शलाई पहिचान र गैरपहिचानमा केन्द्रित गर्नु उचित हुने देखिन्छ। र, पहिचानविरोधीलाई चित्त बुझाउन प्रदेश तहको नाम एकल पहिचानसँगै सांस्कृतिक, भौगोलिक र ऐतिहासिक पहिचानसँग जोडिएका नाम पनि जोड्न सकिन्छ। यसरी प्रदेशको तहमा बहुपहिचान जनाउने नाम पनि स्वीकार्ने र स्थानीय तहमा भने एकल पहिचानलाई पहिलो आधार मान्दा उचित हुने देखिन्छ।

कुनै पनि सङ्घीय मुलुकको प्रदेशको सङ्ख्या स्थिर भएको इतिहास छैन। बरु, पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचानका लागि पीडित पक्षले प्रदेश निर्माणका आधारसहित दाबी गर्दा सङ्ख्या बढेको तथ्य नै बेसी देखिन्छ। संविधानमै प्रदेशको सङ्ख्या तोकेर पहिचानसँग जोडिएको प्रदेशको मागलाई कुण्ठित गर्न सकिँदैन। अतः पहिचानको नाममा गरिने प्रदेशको माग हिंम्रक द्वन्द्वतिर विवाद नबढोस् भन्नाका लागि कुनै पनि निषेधात्मक तरिका स्वीकार्य हुन सक्दैन। अतः प्रदेशको सङ्ख्या संविधानमै तोक्नेभन्दा पनि आवश्यकताअनुसार थपघट हुनेगरी लचिलोपना अख्तियार गर्नु बुद्धिमानी हुन्छ।

पहिचान, पहुँच र प्रतिनिधित्वका लागि एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यविरुद्ध सङ्घर्षरत समुदाय र क्षेत्रका आकाङ्क्षा र मागको सम्बोधन गरिएन भने सङ्घीयताको कुनै मूल्य र महत्त्व हुँदैन। यस्तो सङ्घीयता पनि अर्को अर्थमा १४ अञ्चल, ७५ जिल्लालाई प्रदेश र स्वायत्त क्षेत्र मान्ने तथा पुरातन शैलीमा सबै सत्ता, शक्ति र अधिकारको केन्द्रीकरण गर्ने राज्यप्रणालीकै अर्को नाम हुने हो कि भन्ने आशङ्का सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायको मनमा थपिन सक्छ। यस्तो स्थितिमा सङ्घीयताले देश विखण्डित पार्छ भन्ने हौवाले जसरी नयाँ खालका असन्तुष्टि, द्वन्द्व र विद्रोहलाई निम्तो दिन सक्छ, त्यसरी नै अब बन्ने सङ्घीयताले पनि पहिचान, पहुँच र प्रतिनिधित्वलाई प्रत्याभूत नगर्ने हो कि भन्ने आशङ्काले त्यस निम्तोलाई थप नजिक्याउन सक्छ। यिनै समस्यालाई सम्बोधन गर्नेगरी भविष्यमा एकल वा बहुल पहिचानलाई सङ्घीयकरणको आधार मान्ने, त्यसैका आधारमा प्रदेशको सङ्ख्या र सीमा निर्धारण गर्ने तथा स्थानीय निकायको समेत नामाङ्कन र सीमाङ्कन गर्ने बुद्धिमानी देखाउनु जरुरी छ।

५.१ समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयता: आधार र संरचना

सविधानसभा राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिको कार्यदिश राज्यको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक स्वरूपमा हुने संरचना तय गर्ने; सङ्घीय एकाइहरूको क्षेत्र निर्धारण गर्ने सिद्धान्त र आधारहरू निरूपण गर्ने; प्रत्येक सङ्घीय एकाइको क्षेत्र निर्धारण र तिनको नामकरण गर्ने तोकिएको थियो। त्यस्तै, विभिन्न तहका सङ्घीय एकाइका सरकारबीच विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकारको बाँडफाँट गर्ने; विभिन्न तहका सङ्घीय एकाइको अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी विषय सूची र साभा विषयसूचीको निर्धारण गर्ने; सङ्घीय एकाइबीच व्यवस्थापिकीय, कार्यकारिणी र न्यायिक अधिकारको अन्तर्सम्बन्ध निर्धारण गर्ने; सङ्घीय एकाइहरूबीच उत्पन्न हुन सक्ने विवादको समाधानसम्बन्धी संयन्त्र निकर्षण गर्ने र समितिको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित अन्य आवश्यक कुरा गर्ने पनि कार्यदिशमा तोकिएको थियो।

सो कार्यक्षेत्रभित्र रहेर समितिले तयार गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा सङ्घीय नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय गरी तीन तहको हुने^{१५} र नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग

१५ राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिको अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६। धारा ४(१)।

सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह र विशेष संरचनाले गर्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{१६} यसका साथै नेपालको एकात्मक राज्यको स्वरूपलाई पुनर्संरचना गरी १४ स्वायत्त प्रदेश^{१७} र विशेष संरचना (स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र)^{१८} र स्थानीय तहमा विभाजन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी सङ्घीयकरण (प्रदेश निर्माण)का आधारहरूमा पहिचान र सामर्थ्यलाई अगाडि सारे पनि समितिले पहिचानलाई प्राथमिक आधार र सामर्थ्यलाई द्वितीय आधारका रूपमा लिएको छ । सोहीअनुसार पहिचानको आधारअन्तर्गत जातीय/समुदाय, भाषिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक/क्षेत्रगत निरन्तरता एवं ऐतिहासिक निरन्तरतालाई ध्यानमा राखिएको छ । र, सामर्थ्यको आधारअन्तर्गत आर्थिक अन्तर्सम्बन्ध र सामर्थ्य; पूर्वाधार विकासको अवस्था र सम्भावना; प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपलब्धता र प्रशासनिक सुगमतालाई लिइएको छ^{१९} । र, पहिचानअन्तर्गत रहेर एकल जातीय पहिचानका आधारमा ९ प्रदेश (लिम्बुवान, किराँत, ताम्सालिङ, नेवाः, तमूवान, मगरात, थारूवान, शेर्पा र जडान), क्षेत्रीय पहिचानका आधारमा २ प्रदेश (मधेश र कर्णाली) र सामर्थ्यका आधारमा ३ प्रदेश (सुनकोशी, नारायणी र खप्तड) प्रस्ताव गरिएको छ । एकल जातीय पहिचानको आधारमा प्रस्तावित प्रदेशहरूमा सम्बन्धित जातिहरूको बाहुल्यता रहनेगरी सीमाङ्कन गरिएको छ ।

यसरी सीमाङ्कन गरिँदा निश्चित जाति, समुदाय र क्षेत्रको बाहुल्यतालाई ध्यानमा राखिए पनि ती प्रदेशमा पनि कुनै एक जातिको एकल बहुमत भने छैन, जुन अल्पसङ्ख्यकहरूको देशका लागि कदापि अनौठो होइन । तर, यसमा सङ्घीयताको सिद्धान्तका पाँच आधारभूत विशेषतालाई ध्यानमा राखेर सीमाङ्कन गर्ने प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ । त्यो विशेषता हो, राज्यमा सीमान्तकृत र बहिष्कृत समुदायको पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचान गर्ने खालको समावेशितालाई सुनिश्चित गर्नु । समितिले गरेको सीमाङ्कनअनुसार लिम्बुवानमा लिम्बु २७ प्रतिशत छन् भने किराँतमा राई ३४, शेर्पामा शेर्पा ३६, नेवाःमा नेवार ३६, ताम्सालिङमा तामाङ ४४, तमूवानमा गुरुङ ३२, मगरातमा मगर ३४, लुम्बिनी अवध थारूवानमा थारू २६ प्रतिशत रहेका छन् । त्यसैगरी, सुनकोशी, नारायणी, कर्णाली र खप्तड प्रदेशहरू कुनै जातजातिको एकल पहिचानलाई आधार मानिएको छैन, तर पनि बाहुन-क्षेत्रीको बाहुल्यता भने रहेको छ र उनीहरूको पनि एकल बहुमत भने छैन । मधेशका प्रदेशमा

१६ उही, धारा ३(१) ।

१७ उही, धारा ५(१) ।

१८ उही, धारा ८(१)(२)(३) ।

१९ उही, पृ. १५) ।

चाहिँ मधेशी मूलका मानिसहरूको बहुमत रहेको छ । तर, दलित र मुस्लिम समुदायको बाहुल्यता हुनेगरी कुनै प्रदेशको प्रस्ताव गरिएको छैन । यसबाट प्रादेशिक स्तरमा पहाडे बाहुन-क्षेत्री, मधेशी जातजाति र आदिवासी जनजातिले कुनै न कुनै रूपमा शासक बन्ने सम्भावना देखिन्छ भने दलित र मुस्लिम समुदायको त्यस्तो सम्भावना देखिन्छ ।

त्यसैगरी सो समितिले विशेष संरचनाअन्तर्गत स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र भनी प्रदेशभित्र स्थानीय निकायभन्दा फरक प्रकारको संरचनाको व्यवस्था गरेको छ । त्यस व्यवस्थाअनुसार कुनै प्रदेशभित्र एक जातीय वा भाषिक समुदायको बाहुल्य भएको वा सघन उपस्थिति रहेको क्षेत्रलाई स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सकिने; अति अल्पसङ्ख्यकरूपमा रहेका जाति/समुदाय, सांस्कृतिक क्षेत्र, लोपोन्मुख र सीमान्तकृत जातिहरूको संरक्षण र संवर्धन गर्न कुनै क्षेत्रलाई संरक्षित क्षेत्र; उपरोक्त दुवै क्षेत्रले नसमेटेका सम्बन्धित प्रदेशभित्र आर्थिक र सामाजिक अवस्थाबाट पछाडि पारिएको क्षेत्र वा विषयगत क्षेत्रको विकास गर्न कुनै खास भौगोलिक क्षेत्रलाई विशेष क्षेत्र कायम गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ ।^{२०} सो व्यवस्थाअनुसार आदिवासी जनजाति समुदायभित्रका २२ वटा जातिका स्वायत्त क्षेत्रको समेत नामकरण गरिएको छ ।^{२१} त्यसबाट स्वायत्त क्षेत्र भनेको कतिपय अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजातिको अल्पसङ्ख्यक जातिका लागि हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ । तर, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्र ककसका लागि हो भनेर स्पष्ट पारिएको छैन ।

समितिले स्थानीय निकायअन्तर्गत गाउँपालिका र नगरपालिका रहने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय निकायको गठनका लागि प्रादेशिक सरकारले एक उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्ने र सो आयोगले स्थानीय तहको नाम, सङ्ख्या र क्षेत्र निर्धारण गर्दा समान जनसङ्ख्या; भौगोलिक तथा प्रशासनिक अनुकूलता; जनसङ्ख्याको घनत्व; यातायातको सुविधा; प्राकृतिक स्रोत र साधनको अवस्थिति तथा सम्बन्धित क्षेत्रका बासिन्दाका सांस्कृतिक तथा सामुदायिक पक्षलाई ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ । तर, त्यसरी प्रादेशिक सरकारले ती व्यवस्थाका आधारमा स्थानीय निकायको गठन गर्दा प्रदेश तथा स्वायत्त क्षेत्र प्राप्त गर्न नसकेका अति अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति र अन्य समुदायका लागि स्थानीय निकाय बन्छन् कि बन्दैनन् भन्ने स्पष्ट छैन ।

२० राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशाक्तिको बाँडफाँट समितिको अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६ । धारा ८(१)(२)(३) ।

२१ जसमा कोचिला, भौँगड, धिमाल, मेचे, सन्थाल, लेप्चा, याक्खा, चेपाङ, दुवा, कुमाल, दनुवार, पहरी, थामी, माफ्ठी, बराम, थकाली, छन्थाल, सुनुवार, सुरेल, जिरेल, हेलमो, ब्याँसी रहेका छन् । राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशाक्तिको बाँडफाँट समितिको अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६ । अनुसूची २ ।

समितिद्वारा प्रस्तावित सङ्घीय संरचना विशेषतः आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय र पहाडे बाहुन-क्षेत्रीमुखी रहेको छ । दलित र मुस्लिम समुदायलाई समेत छ्याल गरेर कुनै संरचना प्रस्ताव गरिएको छैन । यद्यपि, यो समितिको प्रतिवेदनले दलित समुदायका लागि सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय राज्यसंरचनामा समानुपातिक प्रतिनिधित्व र सङ्घीय तथा प्रादेशिक राज्यको राजनीतिक संरचनामा समानुपातिकउपर थप प्रतिनिधित्व (विशेषाधिकार/क्षतिपूर्तिको अधिकार)को प्रस्ताव गरेको छ । यस अर्थमा समितिको प्रस्ताव धेरै सकारात्मक छ र नेपाली दलित आन्दोलनका माग तथा मर्मअनुरूपको छ ।

५.२ आयोगद्वारा प्रस्तावित सङ्घीयता: आधार र संरचना

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३८(२) को प्रावधानअनुसार नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्)को ६।८।२०६८ को निर्णयानुसार 'राज्य पुनर्संरचना सुझाव उच्चस्तरीय आयोग' गठन भएको थियो । आयोगको प्रमुख कायदेशि 'राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिका सबै मत र विचारसहितको प्रतिवेदन तयार गर्ने; संविधानसभामा छलफल हुँदा प्रस्तुत विचारलगायत समग्र पक्षलाई ध्यान दिई पहिचान र सामर्थ्यलाई आधार मानी आफ्नो सुझाव प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष पेस गर्ने' रहेको थियो । सोही कायदेशिअनुसार आयोगले प्रतिवेदन तयार गरी १७।१०।२०६८ मा नेपाल सरकारलाई बुझाएको थियो । आयोगका बहुमत सदस्यहरूले १० भौगोलिक प्रदेश र एक गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको खाकासहित प्रतिवेदन बुझाएका थिए भने अल्पमत सदस्यहरूले ६ प्रदेशको खाकासहित प्रतिवेदन बुझाएका थिए । यहाँ बहुमत सदस्यको मूल प्रतिवेदनले प्रस्ताव गरेको सङ्घीय संरचनाबारे चर्चा गरिनेछ ।

यो आयोगले पनि संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समितिले जस्तै राज्य संरचनामा सङ्घ, प्रदेश, विशेष संरचना र स्थानीय तह हुने व्यवस्था गरेको छ भने गाउँपालिका र नगरपालिकालाई प्रदेशअन्तर्गत स्थापना हुने स्थानीय निकायको रूपमा परिभाषित गरेको छ । यसले पनि प्रदेश निर्माणका आधारहरूमा पहिचान र सामर्थ्यलाई तथा प्राथमिक आधारको रूपमा पहिचानलाई लिएको छ । र, पहिचानको आधारअन्तर्गत जातीय/समुदाय, भाषिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक/क्षेत्रगत निरन्तरता एवं ऐतिहासिक निरन्तरता रहेका छन् । र, सामर्थ्यको आधारअन्तर्गत आर्थिक अन्तर्सम्बन्ध र सामर्थ्य; पूर्वाधार विकासको अवस्था र सम्भावना; प्राकृतिक साधन र स्रोतको उपलब्धता र प्रशासनिक सुगमतालाई आधार मानी नेपालको एकात्मक राज्यको स्वरूपलाई पुनर्संरचना

गरी १० भौगोलिक प्रदेश र १ गैरभौगोलिक प्रदेशको संरचना प्रस्ताव गरिएको छ । एकल जातीय पहिचानको आधारमा ७ प्रदेश (लिम्बुवान, किराँत, ताम्सालिङ, नेवाः, तमूवान, मगरात, थारुवान), क्षेत्रीय तथा भाषिक पहिचानका आधारमा प्रदेश (मधेश-मिथिला-भोजपुरा) र सामर्थ्य वा गैरपहिचानका आधारमा २ प्रदेश (कर्णाली-खप्तड र नारायणी) नाम प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिले भन्दा एक कदम अगाडि बढेर यस आयोगले 'गैरभौगोलिक दलित प्रदेश'को प्रस्ताव पेस गरेको छ । समितिले तय गरेका सङ्घ र एकाइ निर्माणका मुख्य आधारहरूभित्र नपरेका १३ प्रतिशतभन्दा बेसी जनसङ्ख्या भएका दलितका लागि गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको सुझाव पेस गरिएको हो ।^{२२} आयोगले संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समितिद्वारा प्रस्तावित २२ वटा स्वायत्त क्षेत्रलाई यथावत् रूपमा स्वीकारेको छ । र, शेर्पा, जडान र सुनकोशीलाई बाँडचुँड गरी अन्य प्रदेशमा मिसाउनुका साथै कर्णाली र खप्तडलाई गाभेर प्रदेशको सङ्ख्या घटाएको छ । त्यस्तै, समितिले ती राज्यका विभिन्न अङ्गमा दलितको समानुपातिक प्रतिनिधित्वको मात्रालाई बढाउनुका साथ शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारमा आरक्षणको परिमाणलाई ठोस बनाएको छ ।^{२३}

वास्तवमा आयोगले गरेको नयाँ प्रस्ताव भनेको 'गैरभौगोलिक दलित प्रदेश' हो । बौद्धिक बहसको विषय हुँदै आएको 'गैरभौगोलिक' संरचनाको अवधारणालाई आयोगले पहिलो पटक सुझावकै रूपमा अगाडि ल्याएको छ । यो नै दलित समुदायको सन्दर्भमा सो आयोगले प्रस्ताव गरेको नितान्त नौलो प्रस्थापना पनि हो । हुन त आयोगले बुझाएको १०९ पेजको प्रतिवेदनको पृष्ठ ३१ मा "गैरभौगोलिक दलित प्रदेश सम्बन्धमा कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ" भन्ने वाक्य मात्रै रहेको छ । यस वाक्यका कारण अन्य प्रदेश, स्थानीय निकाय र स्वायत्त क्षेत्रको गठन; संरचना; निर्वाचन प्रणाली; कार्यप्रणाली र अधिकार स्वतः गैरभौगोलिक दलित प्रदेशको निमित्त पनि आकर्षित हुन्छन् भन्न सकिने

२२ राज्य पुनर्संरचना सुझाव उच्चस्तरीय आयोगका अध्यक्ष डा. मदन परियारले १९ चैत २०६८ मा समता फाउण्डेशन र आईडिया इन्टरनेशनलद्वारा काठमाडौंमा आयोजित 'ए डायलग प्रोग्राम अन दलित स्पेस इन फेडरल स्टेट' शीर्षकको कार्यक्रममा व्यक्त विचार ।

२३ राज्य पुनर्संरचना समितिले समानुपातिक प्रतिनिधित्वमा दलितका लागि केन्द्रमा ३ र प्रदेशमा ५ प्रतिशत राख्नुपर्ने सुझाव दिएको छ भने आयोगले त्यसलाई बढाएर क्रमशः ५ र ७ प्रतिशतको प्रस्ताव गरेको छ । त्यस्तै, समितिले शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारमा दलितका लागि आरक्षणका लागि कानुन बनाएर जानुपर्ने सुझाव दिएकोमा आयोगले त्यसलाई पनि ठोस सुझाव दिएको छ ।

अवस्था छैन । सङ्घ, प्रदेश, विशेष संरचना र स्थानीय निकाय संविधानबमोजिम गठन हुने र अधिकारको सूची संविधानको अनुसूची रहने; तर गैरभौगोलिक प्रदेशको गठन र अधिकार भने कानुनबमोजिम मात्रै हुने कुरा आफैंमा विरोधाभासपूर्ण छ ।^{२४}

‘गैरभौगोलिक दलित प्रदेश’ मूलतः दलितको आफ्नै अलग्ग ठूलो भूगोल नभएको हुनाले सङ्घीय तहमा देशभरिबाट दलित प्रतिनिधिहरू चुनिएर एकै ठाउँमा आउने ‘दलित संसद्’को अवधारणाबाट निर्देशित रहेको देखिन्छ । हुन त यस प्रस्तावलाई सङ्घीयतामा दलित समुदायका लागि ‘हुँदै नहुनुभन्दा केही हुनु राम्रो’ भन्ने मान्यताका आधारमा पेस गरिएको हो कि भन्ने विश्लेषण पनि गरिएको छ । तर, जेजस्तो आधारमा पेस गरिएको भए पनि यो प्रस्ताव सङ्घीयतासँग दलित मुद्दा जोड्ने र दलितका लागि सत्ता प्राप्त गर्ने अर्थमा निकै सकारात्मक छ । यसर्थ यो समितिको प्रतिवेदनभन्दा एक कदम अगाडि पनि छ । यो प्रस्ताव मूलतः केही दलित र गैरदलित बौद्धिक व्यक्तित्वहरूका सङ्घीय खाकासँग मिलेको छ, तर मूलधारका राजनीतिक पार्टी र दलित आन्दोलनका मागसँग भने यसको तादात्म्यता छैन । अतः यो प्रस्तावले दलित आन्दोलनभित्र गम्भीर महत्त्व पाउन र आकार ग्रहण गर्न सकेको छैन । र, आजका दिनसम्म पनि ‘गैरभौगोलिक दलित प्रदेश’ मूलधारका राजनीतिक दल र दलित आन्दोलनमा नबोलाइएका पाहुना वा नरुचाइएको सुन्दर उपहारको रूपमा रहेको छ ।

२४ थप जानकारीका लागि हेर्नेसु, यामबहादुर किसान, दलितका लागि गैरभौगोलिक सङ्घीयता : सान्दर्भिकता र उपादेयता, जनउत्थान मासिक, फागुन २०६८ । पृ. ३-७ ।

दलित आन्दोलनमा सङ्घीयताबारे बहस

सङ्घीयतासम्बन्धी मुद्दा मधेशी र आदिवासी जनजाति समुदायका लागि शुरुदेखि नै जसरी आकर्षण, उत्साह र उमङ्गको विषय बन्यो, दलित समुदायका लागि भने बन्न सकेन । यो मुद्दा दलित समुदायका धेरैजसो केही बुद्धिजीवी र राजनीतिक नेताले गरेका एकाध बौद्धिक बहस तथा लेखनबाहेक संस्थागतरूपमा लामो समयसम्म छलफलको विषय बन्न सकेन । दलित समुदायका राजनीतिक अगुवा, बुद्धिजीवी र सामाजिक कार्यकर्ताहरू सङ्घीयताको विरोध पनि गर्न नसक्ने र सङ्घीयताको वकालत पनि गर्न नसक्ने अकर्मण्य र अन्यमनस्कको स्थितिमा लामो समयसम्म रहे । संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समितिले यो वा त्यो रूपमा आदिवासी जनजाति, मधेशी र पहाडे बाहुन-क्षेत्रीहरू शासक हुनेगरी प्रदेशहरूको प्रस्ताव गरेपछि दलित समुदाय यस प्रकारको अन्यमनस्क अवस्थामा रहनु अस्वाभाविक थिएन । यस्तो अवस्थामा नेपाली दलित समुदायमा सङ्घीयताको विरोध गर्ने; सङ्घीयताको समर्थन गर्ने तर त्यसमा आफ्नो स्थान नखोज्ने; र दलितका लागि सङ्घीयतामा स्थान खोज्ने मूलतः तीन वटा प्रवृत्ति देखिएका छन् ।

६.१ सङ्घीयताविरोधी बहस

नेकपा (मसाल) तथा राष्ट्रिय जनमोर्चा, नेपालको दलित भ्रातृसङ्गठन 'जातीय समता समाज' र यससँग सम्बन्धित दलित नेता-कार्यकर्ताहरू सङ्घीयताको विरोध खुलेरै गर्ने गर्छन् । “सङ्घीयताबाट देशको सार्वभौमिकता, अखण्डता र राष्ट्रिय एकतामा आँच पुग्ने र देश नाइजेरिया वा इथियोपिया बन्ने” यो समूहको ठहर छ (नेपाली २०६६खः ४) । साङ्गठनिक पद्धतिमा स्वायत्तताको अभाव रहने गरेकाले यो पनि उनीहरूको

आफ्नैभन्दा पनि माउपार्टीको ठहर हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन । उनीहरू सङ्घीयतालाई विदेशी स्वार्थ, खासगरी भारतीय स्वार्थ तथा देशलाई विखण्डन गर्ने षड्यन्त्रको एउटा कडीको रूपमा बुझ्छन् र प्रजातान्त्रिक विकेन्द्रीयतामा आधारित स्थानीय स्वायत्त शासनसहितको एकात्मक शासन प्रणालीको वकालत गर्छन् (विक २०६६) । उनीहरूले नेपाल सङ्घीयतामा गएमा वर्गीय उत्पीडनविरोधी सङ्घर्ष कमजोर र जातीय सङ्घर्ष प्रबल हुँदै जाने; भारतमा जस्तै राष्ट्रियस्तरको संयुक्त दलित आन्दोलन निस्प्रभावी बन्दै जाने; दलित समस्या समाधानका निमित्त केन्द्र वा प्रदेश कुनै पनि जवाफदेही नहुने स्थिति उत्पन्न हुने तथा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको नीति लागू गर्न कठिन हुने भएकाले सङ्घीयताविरोधी सङ्घर्षलाई पनि दलित आन्दोलनको अभिन्न अङ्ग ठानिनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिँदै आएका छन् (नेपाली २०६६क) ।

यही समूहले मात्रै दलित समुदायभित्र सङ्घीयताको खुलेर विरोध गर्दै आएको छ र उसको माउ पार्टीले यही नारामा जनजाति र मधेशी समुदायबाहेकका समुदायमा केही पकड जमाउन थालेको छ । हुन त यो समूहले जस्तै सङ्घीयताको खुलेर विरोध नगरे पनि भित्रभित्रै सङ्घीयताविरुद्ध निराशापूर्ण सुस्केरा हाल्ने असन्तुष्ट दलित नेता-कार्यकर्ताको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य छ । खासगरी एकल जातीय पहिचानमा आधारित सङ्घीयताले दलित समुदायलाई अभै विभेद र वञ्चितीकरण पो गर्ने हो कि भनेर आशङ्का गर्ने दलित पनि छन् ।^{२५} यही आशङ्का बोक्दै उनीहरू सङ्घीयताविरोधी हुने खतरनाक सम्भावना पनि छ भने बहुपहिचानसहितको सङ्घीयताको पक्षधरसम्म हुने सम्भावना पनि पटकै नभएको होइन ।

६.२ सङ्घीयताको समर्थन र विशेषाधिकारको बहस

नेपालका बहुसङ्ख्यक दलितहरू सङ्घीयताको समर्थन गर्छन् । दलित समुदायले सङ्घीयताको समर्थन गर्नुका मूलतः तीन वटा कारण छन् । पहिलो, सङ्घीयताले राज्यलाई आफ्नो नजिक पुऱ्याउँछ भनेर उनीहरूले समर्थन गरेका हुन् । दोस्रो, आआफ्ना मातृ राजनीतिक दलहरूले सङ्घीयताको समर्थन गरेकाले उनीहरूले समर्थन गरेका हुन् । तेस्रो, आदिवासी जनजाति र मधेशी समुदायको मुक्ति नभई दलितको पनि मुक्ति नहुने भएकाले मधेशी र जनजातिले खोजेको सङ्घीयतालाई दलितले पनि स्वीकार गरेका हुन् (आहुति २०६७) ।

२५ डा. चेतबहादुर परियारलगायतका दलित समुदायका बुद्धिजीवीहरूले पहिचानको आधारमा राज्यहरूको निर्माण गर्न नहुने कुराको वकालत गर्दै आएका छन् ।

सङ्घीयताको वकालत गर्ने यस समूहका दलितहरूको तर्कअनुसार सङ्घीयतामा दलितको बाटो भनेको सबै ठाउँमा क्षतिपूर्तिसहित प्रतिनिधित्वको वृद्धि गर्नु हो । केन्द्रीय सरकार, केन्द्रीय संसद्, राष्ट्रिय सभा, प्रदेश सभा, प्रहरी, प्रशासन, स्थानीय निकायलगायतमा अन्य अङ्गमा समानुपातिकसहित क्षतिपूर्तिको अधिकार संविधानमै प्रस्ट रूपमा उल्लेख गरिनुपर्दछ । यही अधिकारलाई लिखित रूप दिने र लागू गर्ने बाटोमात्रै अन्ततोगत्वा दलितको समस्या समाधान हुने उत्तम विधि हुन सक्छ ।^{२६}

यसर्थ, एनेकपा (माओवादी) र नेकपा-माओवादीका दलित नेता-कार्यकर्ताहरू सङ्घीयताको समर्थन मनैदेखि गर्ने, तर त्यसमा दलितको पनि स्वशासन र सहशासन हुनुपर्छ भने खुलेर वकालत नगर्ने पङ्क्तिमा पर्छन् । यी दुवै पार्टीका दलित नेता-कार्यकर्ताहरू राज्य परिचालनका सम्पूर्ण अङ्गमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वउपर थप विशेषाधिकार प्राप्त गर्नु नै सङ्घीयतामा दलित समुदायले स्थान प्राप्त गर्नु हो भनेर बुझ्दछन् । एनेकपा (माओवादी)सँग सम्बन्धित दलित नेता रणेन्द्र बराली त अहिले भौगोलिक सङ्घीयताको वकालत गर्दा विशेषाधिकार र क्षतिपूर्ति गुम्न सक्ने खतरा देख्छन् । तर, उनले गैरभौगोलिक सङ्घीयताको खुलेर विरोध गरेका छैनन् ।^{२७}

यी दुवै पार्टीका दलित नेता-कार्यकर्ताहरू दलितका लागि भौगोलिक प्रदेश वा गैरभौगोलिक संरचना दुवैको समर्थन गर्दैनन् । उनीहरूका अनुसार दलितको मूल समस्या जातीय विभेद र छुवाछूत भएकाले अलगावको पद्धतिबाट भन्दा पनि अन्तर्घुलनको पद्धतिबाट समस्या हल गर्नुपर्छ अनि भौगोलिक वा गैरभौगोलिक अलग प्रदेश बनाउँदा अन्तर्घुलनमा समस्या आउँछ । यहाँनै स्पष्ट हुनुपर्ने के छ भने दलितको समस्या भनेको छुवाछूतमात्रै होइन र यो सङ्घीयतासँग सीधै सम्बन्धित प्रश्न पनि होइन । सङ्घीयताले सीधै सम्बोधन गर्ने प्रश्न भनेको त स्वायत्तता, स्वशासन, सहशासन र स्रोतसाधनको भागबण्डाको प्रश्न हो । त्यसैले सङ्घीयताको विषयमा बहस गर्दा दलित समुदायलाई कहाँ, कति र कस्तो प्रकारको शासकीय एकाइ, शासकीय अधिकार र स्रोतसाधनको अंश चाहिन्छ भन्ने विषयमा पनि केन्द्रित हुनुपर्दछ । त्यसैले सङ्घीयताको बहसमा जातीय छुवाछूतको प्रश्नलाई घालमेल वा सट्टापट्टा गरिनु हुँदैन, प्रतिनिधित्व र पहुँचको कोणबाट

२६ समता फाउण्डेशन र मानवअधिकार आयोग, विराटनगर शाखाद्वारा १७ चैत २०६८ मा विराटनगरमा आयोजित सूचना मेलाको क्रममा भएको 'सङ्घीयतामा दलित' विषयक छलफलमा आहुतिले दिएको वक्तव्य ।

२७ समता फाउण्डेशन र जागरण मिडिया सेन्टरद्वारा २५ चैत्र २०६८ मा धनगढीमा आयोजना गरिएको सूचना मेलाको क्रममा भएको 'सङ्घीयतामा दलित' विषयक छलफलमा रणेन्द्र बरालीले दिएको वक्तव्य ।

हेरेर दलितलाई पनि कसरी शासक बनाउने भन्ने कोणलाई प्रबल पार्नुपर्छ । तर, कतिपय प्रदेश, उपप्रदेश र स्थानीय निकायबाट जातीय, भाषिक तथा सांस्कृतिक स्वायत्तता, प्रथा, परम्परा र संस्कृतिको संरक्षणको नाममा छुवाछूतलगायतका कुप्रथालाई निरन्तरता दिने कोसिस हुन सक्ने सम्भावनाबारे भने चनाखो रहनु आवश्यक हुन्छ ।

दलित समुदायका लागि अलग प्रदेश वा भौगोलिक शासकीय एकाइ होइन, बरु सबै तहका राज्य संरचनामा समानुपातिकमाथि क्षतिपूर्तिसहितको प्रतिनिधित्व वा विशेषाधिकारको व्यवस्था^{२८} र जातीय विभेद तथा छुवाछूतलाई 'गम्भीर सामाजिक अपराध' घोषणा गर्नुपर्ने यो समूहको मान्यता रहेको छ । यस समूहको दाबीअनुसार विशेषाधिकारको व्यवस्थाले देशभरि छरिएर रहेका सबै दलितलाई राज्यमा पहुँच गराउने र अन्ततः शासक बनाउने अवस्था पैदा गर्छ । दलित समुदायको बाहुल्य हुनेगरी स्थानीय निकायको पुनर्संसाधन गर्नुपर्ने कुरामा यो समूहको समर्थन रहेको छ । यो समूहले उठाउने गरेको 'अन्तर्घुलनको प्रश्न' उचित रहेको छ । तर, सङ्घीयताको प्रश्न भने छुवाछूत र प्रतिनिधित्वबीच सट्टापट्टा गर्ने विषय होइन ।

६.३ सङ्घीयतामा दलितको स्थान खोज्ने बहस

सविधानसभाका राज्य पुनर्संरचना समितिको प्रतिवेदनपछि दलित समुदायभित्र पनि सङ्घीयतामा स्थान खोज्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । सो समितिले २ प्रतिशतभन्दा पनि कम जनसङ्ख्या भएका लिम्बु र शेर्पाजस्ता जातिहरूका लागि अलग प्रदेशको प्रस्ताव गरेपछि दलित समुदायमा स्थान खोज्ने हुटहुटी बढेको हो । विशेषगरी दलित समुदायका बुद्धिजीवी र गैरसरकारी संस्थासँग सम्बद्ध सामाजिक अभियन्ताहरूभित्र दलित समुदायका लागि कुनै न कुनै प्रकारको शासकीय एकाइ चाहिन्छ भन्ने मान्यता राख्नेहरू बढी नै भेटिन्छन् । सङ्घीयताको ठाडो विरोध गर्ने र सङ्घीयतामा दलितको शासकीय एकाइ नखोज्ने प्रवृत्तिको तुलनामा यो प्रवृत्ति सही छ । तर, यो समूहभित्र पनि एकीकृत मान्यताको भने अभाव छ । यसभित्र पनि १) 'दलितका लागि अलग भौगोलिक प्रदेश चाहिन्छ' भन्ने; २) 'गैरभौगोलिक संरचना भए पुग्छ' भन्ने र ३) 'प्रादेशिक संरचनाभित्र उपप्रदेश वा जिल्ला र स्थानीय भौगोलिक शासकीय एकाइ उचित हुन्छ' भन्ने विचारका पक्षपाती रहेका छन् (यस विषयमा अगाडिको भागमा थप छलफल गरिनेछ) ।

२८ संयुक्त राजनीतिक दलित सङ्घ-सङ्गठनबीच २६ असोज २०६६ मा भएको साभा सहमति ।

सङ्घीयतामा दलित समुदायका ३ मुद्दा

७.१ अलग भौगोलिक दलित प्रदेशसम्बन्धी मुद्दा

दलित समुदायका लागि अलग 'भौगोलिक दलित प्रदेश' चाहिँन्छ कि चाहिँदैन भन्ने प्रश्नमा दलित आन्दोलनभित्र ठूलै विवाद छ । राजनीतिक दलका केन्द्रीय नेतृत्वमा पुगेका दलित समुदायका नेताहरू र राजनीतिक दलका दलित भ्रातृसङ्गठनका अगुवाहरू दलितका लागि अलग भौगोलिक प्रदेशको उपादेयता देख्दैनन् । उनीहरू दलितले भौगोलिक प्रदेशको माग गर्नु सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुवै रूपमा गलत हुने ठान्छन् र असम्भव पनि ठान्छन् ।

दलित समुदायभित्र दलितका लागि अलग भौगोलिक प्रदेशै चाहिँन्छ र यो बन्न सम्भव छ भन्ने मान्यता राख्ने राजनीतिकर्मी तथा सामाजिक कार्यकर्ता र बुद्धिजीवीहरू पनि रहेका छन् । विशेषगरी मोतिलाल नेपाली (२०६७), कमला हेमचुरी (२०६६), तेज सुनार (२०६६) र हिरा विश्वकर्मा (२०६७)हरूले यो विषयलाई निरन्तर उठाउँदै आएका छन् । यिनीहरूबाहेक गजाधर सुनार, चक्रमान विश्वकर्मा र गंगा महाराहरूले पनि यसलाई उठाउने गरेका छन् ।

यो समूहभित्रका कतिपयले हालको सिराहा र सप्तरी जिल्लाका दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई मिलाएर 'सहलेस प्रदेश'; पर्वत, म्याग्दी र बाग्लुङ जिल्लाका दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई मिलाएर 'सर्वीजित प्रदेश'; सुर्खेत, दैलेख र कालीकोट जिल्लाका दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई मिलाएर 'सेतुविक प्रदेश' र सुदूरपश्चिमको बझाङ, बाजुरा, अछाम र डोटी जिल्लाका दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई मिलाएर 'भूल प्रदेश' बन्न सक्ने विकल्प प्रस्तुत् गरेका छन् ।^{२९}

२९. हिरा विश्वकर्मा, तेज सुनार, मोतिलाल नेपाली, कमला हेमचुरी, चक्रमान विश्वकर्मा, गजाधर सुनार र गंगा महाराजस्ता दलित समुदायका बुद्धिजीवी तथा अधिकारकर्मीहरू दलित समुदायका लागि अलग भौगोलिक प्रदेशको माग गर्दै आएका छन् ।

कायम हुन्छ भने दलितका लागि पनि पहल गर्नुपर्छ भन्छन् । उनको भनाइ छ, “सम्मान, समृद्धि र समानतायुक्त प्रदेश बनाउने हो भने दलितहरूले पनि प्रदेश पाउनुपर्छ र दलितका लागि अर्थ-भौगोलिक सङ्घीयता (economic geographic federalism) मा आधारित सम्पन्न प्रदेश निर्माण गरिनुपर्दछ । त्यसैगरी उपस्वायत्त क्षेत्रहरू बाँड्ने काम हुनुपर्छ । त्यो कस्तो हुन्छ; त्यसमा कुन हदसम्मको अधिकार हुन्छ; यी कुराको छिनोफानो एकैसाथ गरिनुपर्छ । तर, दलितहरूलाई चित्त बुझाउन गैरभौगोलिक सङ्घीयताको कुरा पनि उठिरहेको छ । यो खालि फकाउनलाई ललिपप देखाएभैं हो । यसले दलितहरूलाई वास्तविकरूपमा अधिकारसम्पन्न बनाउन सक्दैन ।”^{३३}

त्यसैगरी, समाजशास्त्री डा. कृष्ण भट्टचन पनि दलितका लागि भौगोलिक राज्यको सम्भाव्यता र उपादेयता देख्छन् । उनको विचारमा धेरै पहिलेदेखि नै सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रको थलारामा भूल राजाले नै सुनका सिक्का र छाला मोडेर पैसाको चलन चलाएको र तराई मधेश क्षेत्रमा सहलेसको राज्यको कुरा आएको छ । त्यहाँ पनि दलित बाहुल्य प्रदेश नै रहेको तथ्य राख्दै डा. भट्टचन भन्छन्, “बाहुन-क्षेत्रीका लागि खप्तड, कर्णाली, सुनकोशी र नारायणी गरी ४/४ प्रदेश हुने; अरुलाई १/१ पनि बढी भन्ने ठिक भएन । सङ्घीयतामा दलित समुदायका लागि ३ वटा सम्भावना छन् : १) दलितका लागि गैरभौगोलिक स्वायत्तता माग गर्नु; २) सुदूरपश्चिमाञ्चल र मध्यपश्चिमाञ्चल पहाडी एवं सिराहा सप्तरीका दलितहरूका लागि क्षेत्रगत स्वायत्तता माग गर्नु; र ३) जाति, भाषा तथा क्षेत्रगत आधारमा स्वायत्त क्षेत्रहरूअन्तर्गत उप-स्वायत्तताको माग गर्नु ।”^{३४}

यी २ जना फरक जात, अलग विचार र विपरीत धार भएका व्यक्तिमा दलित समुदायप्रतिको करिब-करिब समान धारणा हुनु अनौठो संयोग हो । हुन त दीक्षितले दलित समुदायलाई च्याँखेमा राखेर एकल जातीय पहिचानमा आधारित सङ्घीयताको मागलाई विषयान्तर गर्न र भट्टचनले आदिवासी जनजातिका मागलाई बलियो बनाउन जनमत सिर्जना गर्ने उद्देश्यले यस्तो धारणा पोखेको हुन सक्छ । तर, दलित समुदायलाई आफ्नो पक्षमा स्थिर राख्नु दुवैको सादृश्य लक्ष्य देखिन्छ, जुन अस्वाभाविक होइन ।

३३ १३ पुस २०६८ मा समता फाउण्डेशनले काठमाडौंमा आयोजना गरेको ‘दलित र राज्य पुनर्संरचना’ विषयक कार्यक्रममा कनकमणि दीक्षितबाट व्यक्त विचार ।

३४ १३ पुस २०६८ मा समता फाउण्डेशनले काठमाडौंमा आयोजना गरेको ‘दलित र राज्य पुनर्संरचना’ विषयक कार्यक्रममा डा. कृष्ण भट्टचनबाट व्यक्त विचार ।

समग्रमा, दलित समुदायले प्रदेशको माग गर्ने हुँदैन; दलित समुदायको बाहुल्य हुनेगरी कुनै भौगोलिक एकाइ बन्नै सक्तैन र दलित समुदायलाई कुनै पनि प्रकारको भौगोलिक शासकीय एकाइ नै चाहिँदैन भन्ने कदापि होइन। तर, यसका लागि अत्यावश्यक सैद्धान्तिक पृष्ठपोषण पुग्छ कि पुग्दैन; यसले नेपालभरि छरिएर रहेका दलित समुदायका समस्या तथा मागको सम्बोधन गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषयमा छलफल गर्नु आवश्यक छ। मधेशी र आदिवासी जनजाति समुदायले जुन सैद्धान्तिक पृष्ठपोषण र पहिचानका आधारमा प्रदेशको माग गरिरहेका छन्, त्यही किसिमको सैद्धान्तिक पृष्ठपोषण र पहिचान दलित समुदायसँग छैन। दलित पहिचान 'संरक्षणीय' नभएर 'समापनीय'^{३५} भएको र छुवाछूतको अन्त्यका लागि अन्तर्धुलन आवश्यक भएको तर्कका आधारमा दलित नाम र पहिचानका आधारमा अलग प्रदेश बनाउने कुरा सैद्धान्तिकरूपमा गलत र अव्यावहारिक हुन्छ।

तर, अर्को कोणबाट हेर्दा सुनकोशी, नारायणी, कर्णाली र खप्तडजस्तै सामर्थ्य वा गैरपहिचानका आधारमा दलित बाहुल्य क्षेत्रलाई समेटेर अलग प्रदेश निर्माणको मागदाबी गर्न सकिने स्थिति पनि देखिन्छ। कुनै नाउँमा दलित बाहुल्य हुनेगरी सानो वा ठूलो प्रदेश बन्न सक्छ र बनाउन पनि सकिन्छ। दलित समुदाय देशभरि छरिएर रहेका कारण दलित समुदायको बाहुल्य हुनेगरी कुनै एउटै मात्र प्रदेश बन्ने अवस्था छैन। त्यस्तै, माथि प्रस्तावित ४/४ वटा प्रदेश बन्न दिने सम्भावना पनि छैन। अरु कुनै नाउँमा दलित बाहुल्य हुनेगरी प्रदेश बन्न सक्छन् र बन्छन् भने त्यसमा आपत्ति पनि मान्नुपर्दैन।

तर, मूल कुरा के हो भने दलित समुदायको अलग कुनै एउटा प्रदेश बनिहाल्यो भने पनि त्यस्तो 'दलित प्रदेश'ले सो प्रदेशबाहिर बसोबास गर्ने दलितहरूका समस्यालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन। त्यसैले, सहलेस प्रदेश बन्दा खप्तड क्षेत्रका दलितहरू खुशी हुने वा खप्तड-द्रविड प्रदेश बन्दा सिराहा-सप्तरीका दलितहरू खुशी हुने अवस्था नहुन सक्छ। बरु, ती ठाउँका मधेशी दलित वा पहाडे दलितलाई मात्रै किन प्रदेश दिइएको भनेर विरोध हुन सक्छ। किनभने, दलितको प्रश्न शासकीय सवाल वा स्वशासन र सहशासन स्थापनाको मुद्दामात्रै होइन, जात र वर्णका आधारमा हुने भेदभाव तथा छुवाछूतको अन्त्य पनि हो। यी मुद्दा कुनै एउटा प्रदेशमा मात्र सम्बोधन भएर पुग्दैन, दलित वस्ती भएका प्रत्येक ठाउँमा

^{३५} पहिचान सकारात्मक र नकारात्मक अन्तर्वस्तुमा आधारित हुन्छन्। सकारात्मक अन्तर्वस्तुमा आधारित पहिचान संरक्षणीय (संरक्षण गर्न लायक) र नकारात्मक अन्तर्वस्तुमा आधारित पहिचान समापनीय (समाप्त वा नष्ट गरिन लायक) हुन्छन्। दलित पहिचान नकारात्मक अन्तर्वस्तु (जातीय विभेद तथा छुवाछूत) मा आधारित भएकाले विभेद र छुवाछूतको अन्त्यसँगै यस पहिचानको पनि अन्त्य गरिनुपर्छ र हुन्छ। त्यसैले यस्तो अस्थायी र भविष्यमा समाप्त गरिनुपर्ने पहिचानको आधारमा राज्यको निर्माण र नामकरण उचित हुँदैन।

सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । भेदभाव र छुवाछूतको अन्त्यसँगै दलित समुदायको चौतर्फी विकास, न्याय र समानताको प्रश्न पनि समाधान गर्नु जरूरी छ । सङ्घीयतासँग जोडिएका स्वशासन, स्वायत्त शासन र सहशासनमा यस्तो समाधानको उपाय खोज्नु आवश्यक छ ।

७.२ दलितका लागि गैरभौगोलिक प्रदेशसम्बन्धी बहस

दलित समुदायको भौगोलिक प्रदेश बन्ने सम्भावना नदेख्ने वा बनाउनु हुँदैन भन्ने मान्यता राख्नेहरूले खासगरी भारतीय सङ्घीयता र दलितको सन्दर्भ उठाउने गरेका छन् । उनीहरूले भारतको सङ्घीयताले दलितको समस्या, साथै भेदभाव र छुवाछूतको समस्या हल नगरेकाले नेपालमा फरक विकल्प खोज्नुपर्छ भन्ने मान्यताका आधारमा गैरभौगोलिक प्रणालीको विकल्प प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । जातीय समता समाजका अगुवाहरूले त “अरू घोडामा चढेको देखेर आफू गधामाथि चढ्न खोज्नेहरू” (विक २०६६: ३) भनी व्यङ्ग्य गरेका छन् । तर, गैरभौगोलिक सङ्घीयतालाई “दलितका लागि एकमात्र थलो” (रणेन्द्र बराली २०६७: ५-६) र “इन्द्रेणीको जस्तो सुन्दरता” (गणेश विके २०६४: १३-१४) देख्नेहरू दलितभित्र र बाहिर पनि कम छैनन् (किसान २०६९) ।

पछिल्लो समयमा राज्य पुनर्संरचना सुझाव उच्चस्तरीय आयोगले पनि दलित समुदायका लागि एक गैरभौगोलिक प्रदेशको प्रस्ताव गरेको छ ।^{३६} आयोगले सिफारिस गरेको गैरभौगोलिक प्रदेशबारे तत्कालीन संविधानसभामा छलफल हुँदा आआफ्नो विचार राख्ने ४२८ सभासदमध्ये ४२७ जनाले विपक्षमा र १ जनाले मात्रै पक्षमा मत राखेका थिए ।^{३७} पक्षमा मत व्यक्त गर्ने सभासद् परी थापा आबद्ध रहेको नेकपा, एकीकृतले मात्रै पार्टीगतरूपमा गैरभौगोलिक प्रदेशको वकालत गर्दै पार्टीको एजेन्डाको पक्षमा छलफल चलाउँदै आएको छ ।

हुन त गैरभौगोलिक प्रदेशको पक्षमा परशुराम तामाङ (२०६५), महेन्द्र लावती (२०६५), डा. कृष्ण हाछेथु, श्याम श्रेष्ठ र उद्धव प्याकुरेलजस्ता गैरदलित विद्वान्को समेत साथ रहेको छ । श्याम श्रेष्ठले राष्ट्रिय तहमा दलितको छुट्टै भूगोल नभएकाले राष्ट्रिय राजनीतिको मूलधारमा दलितको पहुँच सम्भव बनाउन गैरभौगोलिक सङ्घीय प्रतिनिधित्व प्रणालीको

३६ राज्य पुनर्संरचना सुझाव उच्चस्तरीय आयोगको सुझाव प्रतिवेदन, २०६८ । पृ. ८ र ३१ ।

३७ १९ चैत २०६८ मा समता फाउण्डेशन र आईडिया इन्टरनेशनलले काठमाडौंमा आयोजना गरेको ‘ए डायलग प्रोग्राम अन दलित स्पेस इन फेडरल स्टेट’ शीर्षकको कार्यक्रममा तत्कालीन सभासद् तिलक परियारले राखेको तथ्याङ्क ।

व्यवस्था गर्नु उचित हुने तर्क राख्दै आएका छन् । उनले राष्ट्रिय सभामा दलित र मुस्लिमका लागि मात्रै होइन, मजदुर र जोताहा किसानको प्रतिनिधित्वका लागि पनि गैरभौगोलिक सङ्घीय संरचनाको आवश्यकता पर्ने बताएका छन्^{३८} ।

डा. कृष्ण हाछेथुले दलितहरूको आफ्नो पुख्र्यौली वा ऐतिहासिक भूमि नभएकाले उनीहरू देशैभरि छरिएर रहेकाले अलग भौगोलिक प्रदेश बनाउन नमिल्ने स्थितिमा पनि देशभरि छरिएर रहेका दलितहरूलाई जोड्न र राजनीतिक संरचनामा दलित सत्ता सुदृढ गर्न गैरभौगोलिक दलित प्रदेश बनाउँदा उचित र फाइदाजनक हुने तर्क गरेका छन् ।^{३९} राज्य पुनर्संरचना आयोगका सदस्यसमेत भएका राजनीतिशास्त्री डा. हाछेथुको तर्क छ, प्रदेश र केन्द्रका दुवै सभामा निर्वाचित भएर आउने दलितहरूबाटै अलग गैरभौगोलिक दलित प्रदेश गठन गर्न सकिने; त्यसमा दलित सभासदहरूले एकसाथ दुवै जिम्मेवारी बहन गर्ने; उनीहरूबाटै दलित संसद्को कार्यकारी संयन्त्र निर्वाचित गर्ने; त्यस संसद्ले भेदभाव र छुवाछूत उन्मूलनलगायत दलितका अन्य समस्या समाधानका लागि काम गर्ने; त्यस संसद्बाट अन्य सामाजिक समूहहरूको अहित नगर्ने तथा निर्वाचन र अन्य खर्च पनि बचाउने सम्भावना छ (पूर्ववत्) ।

त्यसैगरी, डा. उद्धव प्याकुरेलले दलित समुदायको पक्षमा क्षमता विकास कार्यक्रम, दलित समुदायको कला र पेसागत पहिचानको संरक्षण, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रम, सशक्तीकरण, सामाजिक परिचालन र समावेशी विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने भएकाले गैरभौगोलिक सङ्घीयता उचित हुने तर्क गरेका छन् ।^{४०}

शुरुमा केही दलित यो संरचनाको पक्षमा रहे भए पनि पछिल्लो समयमा दलसँग नजिक रहेका व्यक्तिहरूमा नेकपा (एमाले)सँग सम्बद्ध उत्पीडित जातीय मुक्ति समाज, नेपालका नेता गणेश वि.के. देउल्ल्यालमात्रै यसको पक्षमा देखिएका छन् । उनको विचारमा दलितलाई चाहिने त अलग भौगोलिक प्रदेशै हो, तर उनीहरूको बाहुल्यता भएको क्षेत्र कहीं पनि नदेखिएपछि र भूगोलसहितको प्रदेश बन्ने स्थिति कहीं पनि नरहेपछि दलितका लागि

३८ १३ पुस २०६८ मा समता फाउण्डेशनले काठमाडौंमा आयोजना गरेको 'दलित र राज्य पुनर्संरचना' विषयक कार्यक्रममा श्याम श्रेष्ठबाट व्यक्त विचार ।

३९ समता फाउण्डेशन र आईडिया इन्टरनेशनलले ४ कार्तिक २०६८ मा काठमाडौंमा आयोजना गरेको 'दलित इन नेपाल्स फेडरल डिजाइन: च्यालेन्जेज एण्ड अपर्चुनिटीज' शीर्षकको कार्यक्रममा डा. कृष्ण हाछेथुबाट व्यक्त मन्तव्य ।

४० समता फाउण्डेशन र आईडिया इन्टरनेशनलले ४ कार्तिक २०६८ मा काठमाडौंमा आयोजना गरेको 'दलित इन नेपाल्स फेडरल डिजाइन: च्यालेन्जेज एण्ड अपर्चुनिटीज' शीर्षकको कार्यक्रममा उद्धव प्याकुरेलबाट प्रस्तुत कार्यपत्र (अप्रकाशित) ।

गैरभौगोलिक प्रदेशको प्रस्ताव गरिएको हो । उनको मतअनुसार भोलि प्रादेशिक उपल्लो सभा र सङ्घीय राष्ट्रिय सभामा प्रतिनिधित्वका लागि कम्तीमा गैरभौगोलिक प्रदेश भयो भने त्यहाँबाट दलितको प्रतिनिधित्व हुन्छ ।^{४१}

प्रायःजसो दलित र गैरदलितले राष्ट्रिय सभामा प्रतिनिधित्वका लागि मात्रै भए पनि गैरभौगोलिक संरचनाको आवश्यकता देखेका छन् । तर, स्पष्ट हुनुपर्ने के छ भने राष्ट्रिय सभामा प्रादेशिक प्रतिनिधिहरूबाटै दलित तथा मुस्लिम समुदायका प्रतिनिधि निर्वाचित भएर आउने व्यवस्था गर्न नसकिने होइन । तर, डा. हाछेथुबाट प्रस्तावित गैरभौगोलिक प्रदेशको अवधारणाका आधारमा निर्वाचनको खर्च बचाउने र व्यवस्थापनका काममा कम लगानी गर्नेगरी अधिकारसम्पन्न गैरभौगोलिक प्रदेशहरू बनाउने; तिनमा दलित र मुस्लिम प्रतिनिधित्वसँगै राज्यमा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्न पनि नसकिने होइन ।

अन्तर्धुलनमा समस्या आउने भएकाले भौगोलिक वा गैरभौगोलिक संयन्त्र बनाउन नहुने मत पनि यहाँ विचारणीय छ । एकीकृत माओवादीका नेता आहुतिका अनुसार, “दलितहरूको अपमानजनक परिचय र अस्तित्व बनेको छ । त्यो अस्तित्वलाई अन्त्य गरेर उनीहरूलाई अन्य समुदायसँग अन्तर्धुलनको बाटोमा लैजानुपर्छ र अन्तर्धुलनमा जाने हो भने अधिकतम रूपमा गैरदलितसँग सहकार्य गर्नेपर्ने बाटो अँगाल्दै जानुपर्दछ । जति गैरदलितसँग अलग बस्दै गयो, उति यो समस्या बिग्रिँदै जान्छ । त्यसकारण गैरभौगोलिक संयन्त्र बनाउने हुँदैन, जहाँ गैरदलितभन्दा अलग होस् वा गैरदलितले दलितको जिम्मेवारी लिन नपरोस् । त्यस्तो भयो भने यो प्रक्रिया भनै लम्बिँदै जान्छ ।”^{४२}

७.२.१ के हो गैरभौगोलिक संयन्त्र ?

यहाँनेर गैरभौगोलिक संयन्त्र के हो भन्नेबारे थोरै भए पनि स्पष्ट हुनु जरुरी हुन्छ । सङ्घीयतामा गैरभौगोलिक प्रणालीको अवधारणाको विकास आदिवासी तथा कविलाहरू, भाषिक तथा सांस्कृतिक अल्पसङ्ख्यकहरू र व्यापकरूपमा छरिएर रहेका ‘सांस्कृतिक समुदायहरू’का समस्यालाई सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले गरिएको

४१ समता फाउण्डेशन र जागरण मिडिया सेन्टरद्वारा २०६८ चैत्र २५ गते धनगढीमा आयोजना गरेको सूचना मेलाको क्रममा गरिएको ‘सङ्घीयतामा दलित’ विषयक छलफलमा गणेश वि.के.देउलालले दिएको वक्तव्य ।

४२ समता फाउण्डेशन र मानवअधिकार आयोग, विराटनगर शाखाद्वारा १७ चैत २०६८ मा विराटनगरमा आयोजना गरेको सूचना मेलामा आहुतिले दिएको वक्तव्य ।

पाइन्छ । खासगरी, अष्ट्रियाका सामाजिक जनवादी नेता कार्ल रेन्नरले बीसौं शताब्दीको प्रारम्भिककालमा त्यहाँका आदिवासी जनजातीय तथा आन्तरिक राष्ट्रिय विविधतालाई सम्बोधन गर्न गैरभौगोलिक सङ्घीयताको अवधारणाको प्रवर्धन गरेका थिए । यसको प्रारम्भिक अवधारणाको लक्ष्य त्यहाँका विविध आदिवासीलाई अलग स्वायत्त राष्ट्रिय परिषद्मा प्रतिनिधित्व गराउनु थियो । र, परिषद्को मुख्य दायित्व थियो, सांस्कृतिक तथा शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण गर्नु (नीत्योल सन् २००४) । हाल यो अवधारणा लागू गर्ने एकमात्र मुलुक बेल्जियम हो । त्यहाँ ३ वटा गैरभौगोलिक 'समुदाय' वा 'सांस्कृतिक समुदाय' छन् र उनीहरूका अलग सांस्कृतिक प्रान्त छन् । त्यस्तै फिनल्याण्ड, स्वेडन र नर्वेमा सामी समुदायहरूको अलग र अन्तर्देशीय गैरभौगोलिक संसद् छ ।^{४३} यीबाहेक पूर्वी युरोप, क्यानडा, अष्ट्रेलिया, न्यूजील्याण्ड, अमेरिकामा पनि गैरभौगोलिक विशेषताका संरचना बनाइएका छन् । 'सांस्कृतिक प्रान्त' भनिने ती संरचनालाई शिक्षा, संस्कृति, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय, कला, खेलकुद, युवा मामिला र पर्यटनसम्बन्धी अधिकार दिइएको पाइन्छ (कोक्ली सन् १९९४, मिकेल ब्रीन सन् २०१० द्वारा उद्धृत) । यस्ता अधिकारको सम्बन्ध विशेषगरी धर्म, भाषा, संस्कृति, शिक्षा र केही हदसम्म राजस्वसँग रहने गरेको छ (फोलेस्टाल सन् २००८) ।^{४४}

यहाँनै स्मरणीय के छ भने संसारमा जहाँ-जहाँ र जस-जसका लागि गैरभौगोलिक वा त्यस प्रकारका संरचना बनाइएका छन्, तिनीहरू सबै त्यहाँका आदिवासी भाषिक तथा सांस्कृतिक समूह हुन् । तर, नेपालको दलित समुदाय एक अलग 'भाषिक तथा सांस्कृतिक समुदाय' होइनन् । र, दलित समुदायको मूल समस्या भाषा, धर्म, संस्कृति र लिपिको उत्थान र संरक्षण गर्ने पनि होइन ।^{४५} यसैले गैरभौगोलिक संरचना वा 'सांस्कृतिक प्रान्त' दलित समुदायका लागि उत्तम विकल्प हुने ठोक्नुवा गर्न सकिँदैन ।

४३ सामी त्यहाँको अलग भाषिक र सांस्कृतिक विशेषता भएको आदिवासी समूह हो । उनीहरूलाई आफ्नो सांस्कृतिक स्वायत्ततासम्बन्धी काम गर्न अलग गैरभौगोलिक सांस्कृतिक संसद्को व्यवस्था गरिएको छ ।

४४ थप जानकारीका लागि हेर्नोस्, यामबहादुर किसान, दलितका लागि गैरभौगोलिक सङ्घीयता: सान्दर्भिकता र उपादेयता, जनउत्थान मासिक, फागुन २०६८ । पृ. ३-७ ।

४५ नेपाली दलित समुदायभित्र पर्वतीय खस, नेपाल भाषा (नेवार) र भारोपेली (मैथिली, भोजपुरी, अवधी, मगही) तथा डोटेलीजस्ता भाषा बोल्ने मानिस रहे पनि यीमध्ये कुनै पनि भाषा दलित समुदायको आफ्नो मात्रै वा एकल भाषा होइन र दलित समुदायको अलग एकल 'दलित भाषा' पनि अस्तित्वमा छैन । बरु, दलितहरू जहाँ-जहाँ बस्छन्, त्यहाँ-त्यहाँका मूलधारका भाषा तथा संस्कृतिलाई अवलम्बन गर्दै आएका छन् । सम्बन्धित क्षेत्रका भाषिक र सांस्कृतिक आन्दोलनमा दलित समुदायको चासो र सहभागिता रहे पनि उनीहरूका आफ्नै अलग भाषिक र सांस्कृतिक माग एवं आन्दोलन भने छैनन् ।

दलित समस्या 'माथि'भन्दा 'तल' बढी छन् र उनीहरू देशभरि छरिएर रहेका छन् । त्यसैले 'माथि' तथा 'टाढा' निर्माण गरिने ऊपरि संरचना तथा 'आलङ्कारिक' वा 'टापु संरचना'ले विभिन्न गाउँमा छरिएर बस्ने बहुसङ्ख्यक दलित समुदायका आधारभूत समस्यालाई सम्बोधन गर्न सक्दैनन् । वास्तवमा गैरभौगोलिक प्रदेश निर्माणको अवधारणा दलित समुदायको सन्दर्भमा प्रतिपादन गरिएको थिएन, न त दलित समुदायले भोगिरहेका समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले नै प्रतिपादन गरिएको थियो । त्यसैले अर्कै सन्दर्भ र अर्कै उद्देश्य पूर्तिका लागि प्रतिपादन गरिएको अवधारणालाई नेपाली दलितको सन्दर्भमा जस्ताको तस्तै लागू गर्न खोज्नु सही र व्यावहारिक हुन सक्तैन ।^{४६} तर, दलित समुदायका आधारभूत समस्यालाई सम्बोधन गर्ने क्रममा नेपाली सङ्घीयतालाई सिर्जनात्मक ढङ्गले लागू गर्ने हो भने गैरभौगोलिक प्रदेश वा 'दलित संसद्' एउटा नवीन प्रयोग हुन सक्छ । यस अवधारणामा त्यस्तो एकाइलाई कति हदसम्म अधिकार, सत्ता-शक्ति र आर्थिक स्रोतले सम्पन्न गरिन्छ भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण प्रश्न बन्नेछ ।

हुन त सङ्घीयताको शास्त्रीय मोडलअनुसार गैरभौगोलिक संरचनाबाट दलित समुदायले पाउने अधिकारमा राष्ट्रिय सभाका प्रतिनिधि पठाउने, सङ्घ र भौगोलिक प्रदेशहरूसँग लेवि उठाएर खेलकुद आयोजना गर्ने, दलित साहित्य तथा सांस्कृतिक प्रतिष्ठान सञ्चालन गर्ने, तालिम र गोष्ठी आयोजना गर्ने मात्रै हो । ती अधिकारबाहेक दलित समुदायको चौतर्फी विकासका लागि आवश्यक राजनीति, न्यायिक, सुरक्षा, आर्थिक र विकाससम्बन्धी अधिकार रहँदैन । यी सबै अधिकार मूलतः सङ्घ र भौगोलिक प्रदेशले उपभोग गर्ने भएकाले गैरभौगोलिक प्रदेशले पनि उनीहरूकै भरपर्नुपर्ने हुन्छ । तर, यसलाई अधिकारसम्पन्न 'दलित संसद्'का रूपमा संवैधानिक मान्यता दिइयो भने यो संरचना दलित आयोगभन्दा धेरै नै शक्तिशाली, समावेशी र निर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्था बन्न सक्छ । यस अर्थमा दलित समुदायसँग जोडिएका मुद्दामा सत्ता-शक्ति प्रयोग गर्न सक्ने निर्वाचित संवैधानिक संस्था हुने स्थितिमा दलित संसद् वा गैरभौगोलिक प्रदेश बेवास्तै गर्नुपर्ने प्रस्ताव नहुन सक्छ ।

७.३ स्थानीय निकायसम्बन्धी बहस

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै निकाय, तह र क्षेत्रमा दलित समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेषाधिकारले ती निकायमा दलितको प्रतिनिधित्वको प्रश्नलाई हल

४६ थप जानकारीका लागि हेर्नेसु, यामबहादुर किसान, दलितका लागि गैरभौगोलिक सङ्घीयता: सान्दर्भिकता र उपादेयता, जनउत्थान मासिक, फागुन २०६८ । पृ. ३-७ ।

गर्दछ । यसबाट शासन र सार्वजनिक सेवामा दलित समुदायको सहभागिता, सहकार्य र सहशासनको अभ्यास हुन्छ । तर, दलित समुदायका लागि अलग भौगोलिक प्रदेश वा गैरभौगोलिक संरचना बन्न नसक्ने वा बनाउन नहुने अवस्थामा सङ्घीयतामा दलितले स्वशासन गर्ने स्थान कहाँ त भन्ने प्रश्न सहजरूपमा उठ्न सक्छ । यद्यपि, दलित समुदायका लागि भाषिक तथा सांस्कृतिक संरक्षण तथा उत्थानका लागि स्वशासनको आवश्यकता भएको होइन । दलितलाई आवश्यक पर्ने भनेको भौगोलिक स्वशासन हो, जुन प्रत्येक प्रदेश र स्थानीय निकायले प्रयोग गर्छन् ।

स्थानीय निकाय (जिल्ला/गाउँ/नगरपालिका)को पुनर्संरचना गर्दा कुनै कुलोकुलेसो, बाटो, गोरेटो, चौतारो, रुख, खोलानाला, डाँडो, खोल्सोजस्ता चिन्हका आधारमा स्थानीय निकायको सीमाङ्कन र नामाङ्कन हुने गरेको छ । अब त्यसको पुनर्संरचना गरी जात, जाति, समुदाय, भाषा, धर्म, संस्कृति आदिको बाहुल्यतालाई सीमाङ्कन र नामाङ्कनको आधार मानेमा दलितलगायत अन्य अल्पसङ्ख्यकको समेत प्रतिनिधित्व हुने स्थानीय निकाय बन्न सक्छन् । किनभने, प्रदेश स्तरमा नभएतापनि मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिम नेपालका आठ जिल्ला : बाग्लुङ, जाजरकोट, सुर्खेत, दैलेख, कालीकोट, अछाम, बाजुरा र डोटीमा दलितहरूको निकै सघन र बाक्लो उपस्थिति रहेको छ । त्यहाँ उनीहरू कुल जनसङ्ख्याको २३ देखि ३० प्रतिशतसम्म छन् । पूर्वी तराईका भापादेखि पर्सासम्मका ११ जिल्लामा दलित समुदायको सघन उपस्थिति त्यहाँका यादवहरूको भन्दा ज्यादा देखिन्छ (शर्मा सन् २००८) ।

एउटा भाषिक वा जनजातीय समुदायको बाहुल्य भएका स्वायत्त प्रदेश वा स्वायत्त क्षेत्रभित्र पनि अर्को थरीको बहुमतमा आधारित स्वायत्त गाउँपालिका/नगरपालिका बन्ने स्थिति नेपालमा थुप्रै ठाउँमा देखिन्छ । गाविस तहमा नेपालका कुल १२ वटा गाविसमा दलितहरूको एकलौटी निरपेक्ष बहुमत छ, २८७ वटा गाविसमा उनीहरू एक नम्बरको स्थानमा छन् । त्यस्तै, अति अल्पसङ्ख्यकअन्तर्गत पर्ने चेपाङको पनि ४ वटामा; थामीको ३ वटामा; छन्त्याल र सुनुवारको २-२ वटामा एकलौटी निरपेक्ष बहुमत रहेको छ । देशका कुल ३६ वटा गाविसमा मुस्लिम समुदायको निरपेक्ष बहुमत रहेको स्थिति छ (पूर्ववत्) । यसरी स्वायत्तताभित्र स्वायत्तताको नीति अँगालिँदा बाहुनहरू पनि लाभान्वित हुनसक्छन् । किनभने, बाहुनको बाहुल्य भएको प्रदेश कतै बन्ने देखिँदैन, तर १०२ वटा गाविसमा उनीहरू पनि निरपेक्ष बहुमतमा देखिन्छन् । यसबाट अरु समुदायको पनि हित हुन सक्ने देखिन्छ । स्मरणीय छ, ३८७ वटा गाविसमा क्षेत्रीको एकलौटी निरपेक्ष बहुमत रहेको छ (पूर्ववत्) ।

१५ देखि ३० प्रतिशतको बीचमा दलितको जनसङ्ख्या भएका जिल्लाहरू

सि.नं.	जिल्ला	कुल जनसङ्ख्या	दलित जनसङ्ख्या	जनसङ्ख्याको प्रतिशत
१	सप्तरी	५७०२८२	१२१०१५	२१.२२
२	म्याग्दी	११४४४७	२५५७६	२२.३५
३	पर्वत	१५७८२६	३२२२३	२०.४२
४	बाग्लुङ	२६८९३७	६२३५४	२३.१९
५	प्यूठान	२१२४८४	४२७४८	२०.१२
६	सुर्खेत	२६९८७०	७०६१९	२६.१७
७	दैलेख	२२५२०१	५६४७७	२५.०८
८	जाजरकोट	१,३४,८६८	३७,५७६	२७.८६
९	कालीकोट	११,५१०	३,४४१	२९.९०
१०	बाजुरा	१,००,६२६	२४,५१५	२४.३६
११	अछाम	२,३१,२८५	६५,६१२	२८.३७
१२	डोटी	२,०७,०६६	५३,४२५	२५.८०
१३	सिराहा	५,६९,८८०	१,१०,३४९	१९.३६
१४	धनुषा	६,७१,३६४	१,१६,९७३	१७.४२
१५	महोत्तरी	५,५३,४८१	९४,०७५	१७.००
१६	सर्लाही	६,३५,७०१	९९,३८६	१५.६३
१७	रौतहट	५,४५,१३२	८६,३३९	१५.८४
१८	लमजुङ	१,७७,१४९	२८,०८१	१५.८५
१९	कास्की	३,८०,५२७	६०,५३२	१५.९१
२०	तनहुँ	३,१५,२३७	४७,४८७	१५.०६
२१	गुल्मी	२,९६,६५४	५४,९७२	१८.५३
२२	अर्घाखाँची	२,०८,३९१	३८,७९२	१८.६२
२३	रोल्पा	२,१०,००४	३५,२८७	१६.८०
२४	जुम्ला	६९,२२६	११,९३०	१७.२३
२५	मुगु	३१,४६५	६,१५१	१९.५५
२६	बझाङ	१,६७,०२६	२६,८६९	१६.०९
२७	कञ्चनपुर	३,७७,८९९	६१,८३७	१६.३६
२८	डडेलधुरा	१,२६,१६२	२४,६७७	१९.५६
२९	बैतडी	२,३४,४१८	४०,२६२	१७.१६

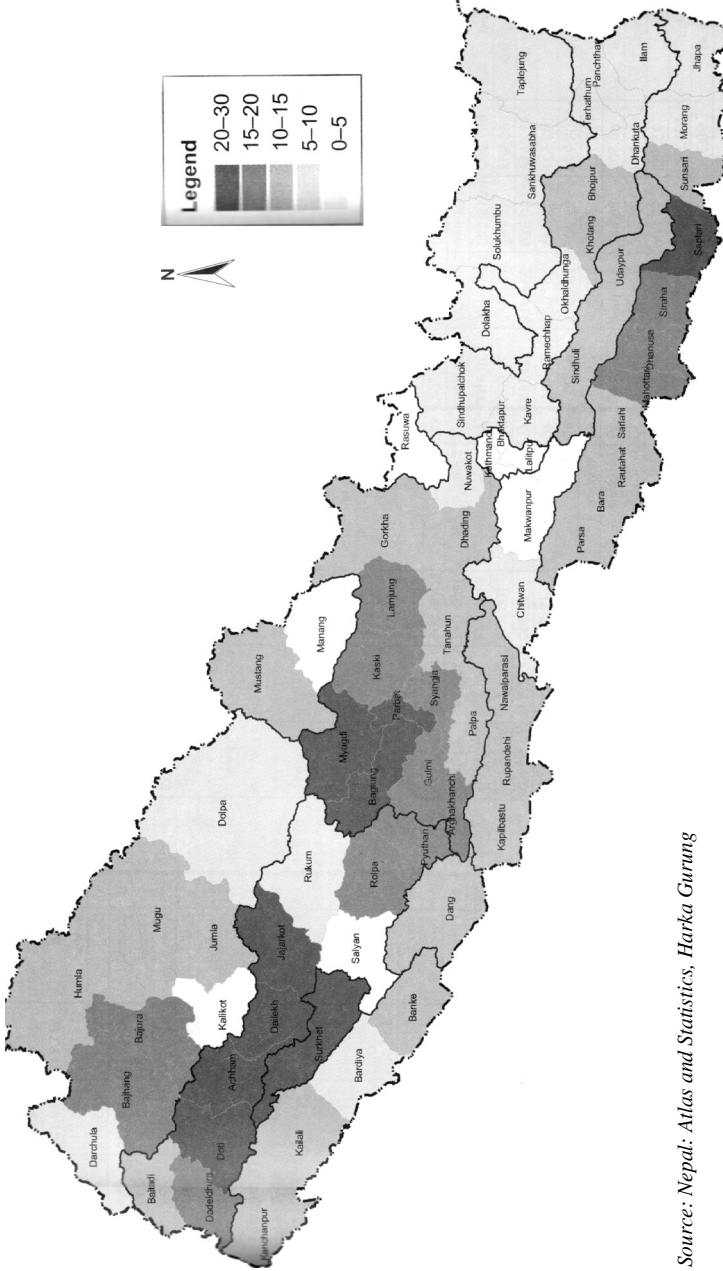

डा. मानबहादुर वि.के.का अनुसार, दलित बसोवासको सघनताको हिसाबले कम्तीमा २ वटा स्वायत्त क्षेत्र बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। उनको प्रस्तावअनुसार पहाडमा खप्तड वा कर्णालीमध्ये एकलाई दलित बाहुल्य प्रदेश बनाएर बाँकी रहेको अर्को स्थान र तराईमा सिराहा, सप्तरी, धनुषा, महोत्तरीमा एउटा सहलेस क्षेत्र बनाउन सकिन्छ (वि.के. २०६५)।

दलित समुदायमाथि भइरहेका जातीय विभेद तथा छुवाछूतसँग सम्बन्धित उत्पीडनको नियन्त्रण तथा उन्मूलन; भौतिक पूर्वाधार तथा मानव विकास र जातीय अन्तर्धुलनका निमित्त कुनै न कुनै आकार वा प्रकारको भौगोलिक शासकीय एकाइ आवश्यक हुन्छ। तर, नेपालका कुनै एक वा दुई स्थानमा प्रदेश बन्दैमा दलितका समस्या; खासगरी छुवाछूत, भेदभाव र अत्याचारको समस्या हल नहुने भएकाले प्रदेशअन्तर्गत उपप्रदेश र स्थानीय तहमा दलित समुदायको पूर्ण बाहुल्य क्षेत्रलाई स्वायत्त निकायको मान्यता दिई भौगोलिक स्वशासनको अधिकार प्रदान गरिनुपर्दछ (किसान २०६७क)। त्यसो त जातीय समता समाजका नेताहरूले पनि मानव विकास सूचाङ्कका आधारमा अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, जनजाति तथा दलितहरूको सघन जनसङ्ख्या बसोबास भएका स्थानहरूमा जातीय स्वशासनको व्यवस्था गरेर आजसम्म पछाडि पारिएका वर्ग, समुदायलाई आफ्नो शासन आफैं गर्न पाउने अधिकार दिनुपर्ने आवाज उठाउँदै आएका छन् (नेपाली २०६६क)। तर, उनीहरूले सङ्घीयताभित्र स्थानीय भौगोलिक शासकीय एकाइको रूपमा नभएर 'एकात्मक शासनको विकेन्द्रीकरणको रूपमा' स्थानीय स्वशासनका प्रश्नलाई जोड दिने गरेका छन् (किसान २०६९)।

जोकोहीलाई पनि शासक हुन सबैभन्दा पहिला शासकीय भौगोलिक एकाइ चाहिन्छ। त्यस्तो भौगोलिक एकाइ चाहिन्छ, जहाँ नागरिक हुन्छन्; आफ्नै प्राकृतिक स्रोतसाधन हुन्छ; आफ्नै आर्थिक आधारहरू हुन्छन्; आफ्नै राजस्वका स्रोत हुन्छन् अनि आफ्नै प्रहरी, कर्मचारी र प्रशासकीय संरचना पनि हुन्छन्। तर, कुनै पनि आकारको भौगोलिक क्षेत्र, जनता, स्रोतसाधन, आर्थिक आधार र प्रशासनिक संरचना नहुँदा जुनसुकै समुदाय वा व्यक्ति पनि यथार्थमा 'शासक' हुन सक्दैन र उसको शासन वास्तविक अर्थमा 'शासन' हुन सक्दैन। पक्कै पनि दलितको अलग प्रदेश बनाउँदा वा गैरभौगोलिक आलङ्कारिक प्रदेश बनाउँदा दलित समुदायका समस्या समाधान हुँदैनन्। त्यसैले अबको बाटो भनेको जहाँ-जहाँ दलित समुदाय रहेका छन्, त्यहाँ-त्यहाँ शासकीय संरचना बनाउने तरिका खोजी गनुपर्छ। त्यसका लागि दलित समुदाय आफ्नो बाहुल्य क्षेत्रमा आफैं शासक हुने र शासन गर्न पाउने उपाय एवं भूगोलको खोजी गर्नु जरूरी छ। त्यतिमात्र होइन, भौगोलिक र प्रशासनिक पहुँचको अर्थमा सत्ताबाट अपेक्षाकृत टाढा रहेका दलित समुदायको नजिक राज्यलाई पुऱ्याउने उपायको पनि खोजी गर्नु जरूरी हुन्छ।

दलित बाहुल्यता भएका क्षेत्रहरू

Source: Nepal: Atlas and Statistics, Harka Gurung

त्यो बाटो भनेको प्रदेशअन्तर्गत कुनै एकल जात, जाति, समुदाय, भाषिक तथा धार्मिक समूहको पूर्ण बाहुल्यता, कम्तीमा ५१ प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्या हुनेगरी एक वा एकभन्दा बढी स्थानीय निकाय : जिल्ला, गाउँपालिका र नगरपालिकाको पुनर्संरचना, पुनर्समीमाङ्कन र पुनर्नामाङ्कन गरी भौगोलिक र आवश्यकतानुसार जातीय स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकार प्रदान गर्नु हो । त्यसो गर्दा बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, सन्यासी, मुस्लिम, पहाडे अल्पसङ्ख्यक आदिवासी जनजाति, मधेशी अल्पसङ्ख्यक जातजाति र दलित समुदायले पनि सङ्घीयतामा भौगोलिक शासकीय एकाइ वा सत्ता प्राप्त गर्न सक्छन् । यसो गर्न सजिलो पनि छ; व्यावहारिक पनि छ र सम्भव पनि छ ।

यसो गर्दा प्रदेशकै स्तरमा दाबी गरिएका कम्तीमा चार वटा दलित बाहुल्य भएका जिल्ला र साना-ठूला गरी दर्जनौँ गाउँपालिका र नगरपालिका बन्न सक्छन् । स्थानीय निकायले संविधानमै व्यवस्था गरिएका अधिकारका सूचीअनुरूपका अधिकार तथा राज्यसंयन्त्रको प्रयोग गर्न सक्छन् । त्यसैले ती अधिकारको प्रयोग गर्दै दलित बाहुल्य भएका स्थानीय निकायहरूले जातीय विभेद तथा छुवाछूतको उन्मूलन; पीडकलाई दण्ड; पीडितलाई न्याय; समग्रमा मानवीय तथा भौतिक विकास निर्माणसँगै अन्तर्धुलनको प्रक्रियालाई पनि तीव्र पार्न सक्छन् । तर, यहाँनेर के स्पष्ट हुनु जरुरी छ भने दलित बाहुल्य भौगोलिक शासकीय एकाइलाई 'दलित' पहिचान वा दलित समुदायअन्तर्गतका जात र व्यक्तिविशेषलाई नामकरणको आधार मान्नु हुँदैन । त्यसरी नामकरण गरियो भने त्यसले फेरि पनि अलग दलित प्रदेश बनाउने बाटोलाई फराकिलो पार्छ र अन्तर्धुलनमा अवरोध उत्पन्न गर्न सक्छ । यो नै सङ्घीयतामा दलित समुदायले भौगोलिक शासकीय एकाइ प्राप्त गर्ने र शासनको अभ्यास गर्ने सबैभन्दा उत्तम र व्यावहारिक उपाय हुन सक्छ ।

अबको बाटो

एकात्मक र केन्द्रीकृत राज्यबाट बहिष्कृत र सीमान्तकृत समुदायले सत्ता, शक्ति र सम्पत्तिमा आफ्नो पनि पहुँच बढाउन सङ्घीयता र समावेशितासहितको लोकतान्त्रिक गणराज्य मागेका हुन्। यसरी बहिष्कृत र सीमान्तकृत समुदायमध्ये पनि सबैभन्दा उपेक्षित र उत्पीडित समुदायका रूपमा रहेका दलित समुदायको पहुँच र प्रतिनिधित्व अत्यन्त कम छ। दलितहरूले आफ्नो जनसङ्ख्याको अनुपातमा न संविधानसभामा प्रतिनिधित्व पाएका छन्, न त सरकार र राज्यका अन्य अङ्गमा।

हुन त संविधानसभाको पहिलो बैठकले नेपाल सङ्घीय राज्यप्रणालीमा जाने निर्णय गरिसकेको छ। यस्तो स्थितिमा पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचनामा दलितको न्यायोचित स्थान, प्रतिनिधित्व र पहुँच कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषयमा गम्भीर बहस भएको छैन, उनीहरूबीच मतैक्यता त टाढाको प्रश्न भएको छ। संविधानसभाको निर्वाचन; संविधानविना संविधानसभाको विघटन; राज्य पुनर्संरचनाका लागि संविधानसभाभित्र र बाहिर २-२ वटा आयोगको निर्माण तथा तिनका भिन्नाभिन्नै सुझाव एवं प्रस्तावको प्रस्तुतिपछि पनि धेरैजसो दलित भने सङ्घीयताप्रति गम्भीर देखिएका छैनन्। 'कागलाई बेल पाक्यो, हर्ष न विस्मात्'को भाव बोक्दै उनीहरूमध्ये धेरैजसो त 'सङ्घीय राज्यप्रणालीले दलितलाई केही दिँदैन, बरु नोकसानीमात्र उपहार दिन्छ' भन्ने मतमा टाँसिएर रहेका छन्। यस्तो भाव र मत त्यागेर सङ्घीयतामार्फत गरिने राज्य पुनर्संरचनामा आफ्नो स्थान, पहुँच र प्रतिनिधित्व प्राप्तको दिशामा अगाडि बढनुमा नै ठूलो बुद्धिमानी देखिन्छ।

यसका लागि छुट्टै भौगोलिक क्षेत्र, सघन बसोवास भएका स्थानमा राजनीतिक प्रतिनिधित्व र प्रभुत्वका लागि आफ्ना लागि उपयुक्त सङ्घीय प्रणाली खोज्नु जरुरी छ। र, सङ्घीयताका

पक्षधर अन्य समुदायहरूले पनि सङ्घीय राज्यप्रणालीमा दलितका लागि सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक न्याय हुने तथा राज्यमा उनीहरूको न्यायपूर्ण समावेशिता हुने केही मूर्त संरचना र प्रणाली बनाउन ढिलो गर्नु हुँदैन । राज्यका अङ्गमा मात्रै होइन, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारसम्बन्धी राज्यका नीति र कार्यक्रममा पनि क्षतिपूर्तिसहित समानुपातिक प्रतिनिधित्व जति अत्यावश्यक छ, त्यति नै जरुरी छ सहमतीय शासन प्रणाली पनि ।

नेपालमा सहमतीय शासन प्रणालीले मात्रै शासनमा दलितको समावेशिता बढाउन मोलमोलाइको क्षमता विकास गर्छ, सहशासनको स्थिति र संस्कृति पनि निर्माण गर्छ । यसरी एकात्मक केन्द्रीकृत जातिवादी राज्यलाई बहुजातीय राष्ट्रमा फेर्दै, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई बहुसांस्कृतिक समावेशी लोकतन्त्रमा बदल्दै तिनीहरूमाथि दलितहरूको पनि स्वामित्व, अपनत्व र ममत्व बढाउनु आवश्यक छ । अन्यथा, सत्ता, शक्ति र सम्पत्तिबाट वञ्चित दलितलगायत कुनै पनि समुदायको असन्तुष्टि, आक्रोश र विद्रोह दलित पार्टी निर्माणदेखि अन्य माध्यमबाट छुटाछुल्लरूपमा पोखिन सक्छ ।

८.१ भौगोलिक र गैरभौगोलिक प्रदेश उचित हुँदैन

दलित समुदायका लागि अलग प्रदेशको निर्माण पूर्णरूपमा असम्भवै नभए पनि दलित पहिचानको आधारमा अलग प्रदेशको माग गर्ने कुरा सिद्धान्त र व्यवहार दुवै अर्थमा सही छैन । किनभने, देशको कुनै क्षेत्रमा बन्ने दलित प्रदेशले सो प्रदेशभित्र रहेका दलितहरूलाई त न्याय दिलाउला; आर्थिक तथा भौतिक विकास निर्माण पनि गर्ला अनि त्यहाँका दलितहरूले शासकीय अभ्यास पनि गर्न पाउलान् । तर, त्यस प्रदेशले देशभरि छरिएर रहेका वा अन्य प्रदेशमा बसोबास गर्ने दलितका समस्या र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न सक्दैन । नेपालभरिका सम्पूर्ण दलितलाई दलित प्रदेशमा बसाइँ सारेर नेपाली दलितहरूका लागि 'नयाँ इजरायल'^{४७} बनाउनु सम्भव छैन, त्यसो गर्नु उचित पनि छैन । त्यस्तो प्रदेश बनेमा पनि अन्यत्रका दलितले देशको संविधान र सम्बन्धित प्रदेशको विधान तथा कानूनअनुसारै आफ्ना समस्या र आवश्यकताको परिपूर्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण दलित जनसङ्ख्याको १५/२० प्रतिशतका लागि प्रदेश दिने, तर ८०/८५ प्रतिशत दलितलाई भने प्रदेशविहीनताको हीनताबोधमा बस्न लगाउने उपाय सही हुन सक्दैन ।

४७ विश्वभरिका यहूदीहरूका लागि भन्दै अरब जगत्मा सन् १९४८ मा बनाइएको नयाँ मुलुक हो इजरायल । प्यालेस्टाइन नामक मुलुकलाई विभाजन गरी बनाइएको यहूदी एकल पहिचानसहितको राष्ट्र इजरायलका कारण मुस्लिम बहुल अरब जगत्मा आधा शताब्दीदेखि हिंसात्मक द्वन्द्व जारी छ ।

त्यसैगरी, गैरभौगोलिक दलित प्रदेश बन्न त सक्छ, तर सङ्घीयताको शास्त्रीय मोडेलले त्यस्तो संरचनालाई सत्ता-शक्तिबाट सम्पन्न गर्दैन । सत्ता-शक्तिबाट सम्पन्न भएन भने त्यस्तो संरचनाले दलित समुदायका आम सदस्यका समस्या र आवश्यकताको परिपूर्ति गर्न सक्दैन । गैरभौगोलिक प्रदेशसम्बन्धी शास्त्रीय मोडेलअनुसार भाषा, धर्म, लिपि र संस्कृतिको रक्षा दलित आन्दोलनको मूल समस्या र माग होइन । दलित साहित्य प्रतिष्ठानको स्थापना; खेलकुदको आयोजना र सभागोष्ठीजस्ता गैरसरकारी सङ्घसंस्थाले गर्न सक्ने एवं गर्न मिल्ने कार्य गरेर दलित समुदायका समस्या समाधान हुँदैनन् । यस्तो किसिमको ऊपरि संरचनाले स्वाभाविकरूपमा दलितभित्रका सीमित नेताहरूलाई त्यसको प्रतीकात्मक मन्त्रिमण्डल र संसद्का सदस्य बन्ने मौका प्रदान त गर्न सक्छ, तर पिँधमा रहेका र राज्यबाट टाढा रहेका आधारभूत वर्ग एवं क्षेत्रका दलितहरूका हित र अधिकारको संरक्षण गर्न सक्तैन । त्यसैले, गैरराजनीतिक अधिकारमात्रै रहने हो भने गैरभौगोलिक संरचना उचित छैन । बरु, दलितका लागि विशेष राजनीतिक अधिकार उपभोग गर्न सकिने संरचनाकै आवश्यकता छ ।

८.२ समानुपातिक अधिकार र विशेषाधिकारमा जोड

प्रतिनिधित्व नेपाली दलित आन्दोलनको दोस्रो मूल एजेण्डा हो । सकारात्मक उपायअन्तर्गतको अनिवार्य प्रतिनिधित्व, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेषाधिकार/ क्षतिपूर्तिको अधिकारको सिद्धान्तको कार्यान्वयनबाट राज्यका राजनीतिक निकाय, सार्वजनिक निकाय र सुरक्षा निकायलगायत राज्यका सम्पूर्ण क्षेत्र, तह र निकायमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व गराउन सकिन्छ ।^{४८} त्यसैले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका सबै संरचना तथा क्षेत्रमा दलित समुदायको आवश्यकतानुसार अनिवार्य प्रतिनिधित्व, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र क्षतिपूर्तिसहितको थप प्रतिनिधित्वको नीति, विधि र कार्यान्वयन प्रणालीबारे जोड दिनुपर्दछ । कुनै एक प्रदेशको मात्रै शासक बन्नुको साटो सबै प्रदेशमा सत्तासीन हुने अधिकारको खोजी नै यतिखेरको सङ्घीयताबारे दलित एजेन्डा हुनुपर्छ । प्रस्तावित विभिन्न प्रादेशिक खाका र तिनमा दलित जनसङ्ख्याको वितरण हेर्दा प्रदेशको सङ्ख्या बढ्दा मोलमोलाइ गर्ने, सत्ता साभेदारी गर्ने र सत्तासीन हुने दलितको

४८ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ ले सकारात्मक उपायको व्यवस्था र धारा २१ ले समानुपातिक सहभागिताको अधिकारको व्यवस्था गरेको छ । संविधानसभाको राज्य पुनर्संरचना समितिले क्षतिपूर्तिको अधिकारको व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ ।

क्षमता बढ्न सक्छ । भारतमा जस्तो दलित पहिचानसहितका राजनीतिक पार्टी निर्माण नभइसकेको स्थितिमा विद्यमान दलहरूबाटै चुनावी प्रतिस्पर्धा गर्दा ठूला र कम प्रदेश दलित सत्ताका लागि अनुकूल नहुन सक्छ ।

८.३ दलित बाहुल्य हुनेगरी स्थानीय निकायको गठन

दलित समुदाय देशैभरि छरिएर रहेको समुदाय हो । यो समुदायभित्र जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक विविधता रहेको छ । सबै तहका सङ्घीय एकाइमा दलित समुदायको प्रतिनिधित्वको मुद्दालाई सकारात्मक उपाय, समानुपातिक प्रतिनिधित्व र विशेषाधिकारको नीतिले हल गर्छ । त्यसरी हुने प्रतिनिधित्वबाट दलित समुदायले सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय संरचना सहशासनको अभ्यास गर्न पाउँछन् । तर, यसका साथै दर्जनौं स्थानीय संरचना दलित समुदायको एकल बहुमत हुनेगरी वा बाहुल्य हुनेगरी निर्माण गर्न सकिन्छ । ती स्थानीय संरचनामा दलित समुदायका प्रतिनिधि नियमित लोकतान्त्रिक प्रक्रियाद्वारा प्रमुख शासक हुन सक्छन् र आमरूपमा दलित समुदायले पनि राजकीय सत्ताको अभ्यास गर्न सक्छन् । र, सो राजकीय सत्ताको प्रयोगबाट दलित समुदायको समस्याको समाधान र चौतर्फी विकास गर्न सक्छन् । त्यस्तै, जातीय छुवाछूतको अन्त्य र अन्तर्घुलनको प्रक्रियालाई पनि तीव्रताका साथ अघि बढाउन सक्छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाली पुस्तक तथा लेखहरू

- आचार्य, बाबुराम । २०६० । प्राचीनकालको नेपाल । श्रीकृष्ण आचार्य, सम्पादक र प्रकाशक ।
आहुति । २०६७ । नेपालमा वर्णव्यवस्था र वर्ग-सङ्घर्ष । राजेन्द्र महर्जन, सं. । ललितपुर : समता
फाउण्डेशन ।
- एन्डरसन, जर्ज । २०६५ । सङ्घीयता: एक परिचय । केशव भट्टराई, अनु. । नेपाल : संयुक्त
राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम ।
- किसान, यामबहादुर । २०६५ । सङ्घीय राज्यमा दलित समुदायको स्थानको खोजी । सङ्घीयतामा
दलित । मानबहादुर वि.के. र चक्रमान विश्वकर्मा, सं., पृ. ३०-३५ । काठमाडौं : दलित
सेवा सङ्घ ।
- किसान, यामबहादुर । २०६७ । दलित र सकारात्मक उपाय । काठमाडौं : एक्शनएड नेपाल र
नेशनल स्कूल अफ रिसर्च ।
- किसान, यामबहादुर । २०६८ । दलित समुदायका लागि गैरभौगोलिक सङ्घीयता: सान्दर्भिकता
र उपादेयता । जनउत्थान मासिक, ९८ : ३-७ ।
- किसान, यामबहादुर । २०६९ । सङ्घीयता र दलित समावेशीकरण: आशा र आशङ्का ।
रूपान्तरण : सामाजिक अध्ययन ८ : १७१-२०० ।
- कोइराला, विद्यानाथ र अन्य, सम्पादक र प्रकाशक । २०६३ । राज्यको पुनःसंरचनामा दलित
सहभागिता ।
- कोसंबी, दामोदर धर्मानंद । सन् १९९३ । प्राचीन भारत की संस्कृति और सभ्यता । गुणाकर मुले
(अनु.) । नई दिल्ली : राजकमल प्रकाशन ।
- खनाल, कृष्ण । २०६५ । राज्य पुनर्संरचनाको भावी राजनीतिक गन्तव्य । राज्य पुनर्संरचना:
राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोण मा । अनुभव अजित, सं., पृ. १-६० ।
काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- गुरुङ, हर्क । सन् २००४ । राष्ट्रियता र जातीयता । नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय
चिन्तन मा । मेरी डेशन र प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. ४१८-४४६ । ललितपुर : सोसल
साइन्स बहा: ।

गौतम, भाष्कर, सं. । २०६४ । *मधेश विद्रोहको नालीबेली* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

जातीय भेदभावविरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च । २०६७ । बहिष्करणमा पारिएका समुदायको दृष्टिमा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान, २०६७, पृ. ७ । काठमाडौं : जातीय भेदभावविरुद्ध राष्ट्रिय मञ्च ।

भा, डी. एन. । सन् १९९५ । *प्राचीन भारत : एक रूपरेखा* । नयी दिल्ली : पीपुल्स पब्लिशिंग हाउस ।

तामाङ, परशुराम । २०६५ । *हाम्रो नेपाल : सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र* । काठमाडौं : मूल्याङ्कन प्रकाशन गृह ।

तामाङ, मुक्तसिंह । २०६५ । समानता, सङ्घीयता र बहुसांस्कृतिक राष्ट्रवाद । *राज्य पुनर्संरचना: राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोण* मा । अनुभव अजित, सं., पृ. १०५-१५८ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

थापा, गगन र अन्य, सङ्कलन तथा सम्पादन । २०६७ । *नेपाली काँग्रेस : ऐतिहासिक दस्तावेजहरू* । काठमाडौं : पब्लिक पोलिसी पाठशाला प्रा.लि. ।

नेपाली, सन्तबहादुर । २०६६ क । सङ्घीयता र दलित अधिकारको प्रश्न । *हाँक साप्ताहिक*, जेठ ।

नेपाली, सन्तबहादुर । २०६६ ख । देशलाई सङ्घीयतामा जानबाट रोको । *हाँक साप्ताहिक*, माघ ।

नेपाली, मोतिलाल । २०६७ । सङ्घीयताभित्र दलित आन्दोलनका सम्भावनाहरू । अप्रकाशित कार्यपत्र ।

बराली, रणेन्द्र । २०६७ । दलितका लागि अभौगोलिक सङ्घीय ढाँचाको महत्त्व । अप्रकाशित कार्यपत्र ।

महर्जन, राजेन्द्र, सं. । २०६९ । *सत्ता-विमर्श र दलित, अम्बेडकर: दृष्टिकोण र विवेचना* । ललितपुर : समता फाउण्डेशन ।

यादव, रामनरेश । २०६४ । सुनसरी, मोरङमा मधेशी विद्रोह । *मधेश विद्रोहको नालीबेली* । भाष्कर गौतम, सं., पृ. १०३-११६ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

लावती, महेन्द्र । २०६५ । सङ्घीय शासन प्रणालीमा दलितको स्थान । *सङ्घीयतामा दलित* । मानबहादुर वि.के. र चक्रमान विश्वकर्मा, सं., पृ. १-७ । काठमाडौं : दलित सेवा सङ्घ ।

वज्राचार्य, धनवज्र । २०३० । *लिच्छविकालको अभिलेख* । काठमाडौं : नेपाल र एसियाली अध्ययन संस्थान ।

- वि.क, धनरुपा । २०६६ । नयाँ संविधान निर्माणको सन्दर्भमा सङ्घीयता र दलित अधिकारको प्रश्न । *हाँक साप्ताहिक*, २४ भदौ ।
- वि.के. देउल्ल्याल, गणेश । २०६४ । *सङ्घीयताको बहसमा गैरभौगोलिक सङ्घीयता : दलितहरूका लागि सही विकल्प* । दलित अधिकार मञ्च ।
- वि.के., मानबहादुर । २०६५ । सङ्घीय शासन प्रणालीमा दलितको स्थान । *सङ्घीयतामा दलित* । मानबहादुर वि.के. र चक्रमान विश्वकर्मा, सं. । काठमाडौं : दलित सेवा सङ्घ ।
- विश्वकर्मा, जेबी । २०६९ । *अप्रतिनिधित्वको दुश्चक्र: नेपालमा निर्वाचन प्रणाली र दलित प्रतिनिधित्व* । राजेन्द्र महर्जन, सं. । ललितपुर : समता फाउण्डेशन ।
- विश्वकर्मा, निर्मलकुमार र अन्य, सं. । २०६९ । *सङ्घीयताको बहसमा दलित* । नेपाल : दलित गैरसरकारी महासङ्घ (डीएनएफ) र इन्स्टिच्युट अफ दलित स्टडिज (आईडीएस) नेपाल ।
- विश्वकर्मा, हिरा । २०६७ । *अध्यक्ष मण्डलीय शासन प्रणाली र दलित स्वायत्त प्रदेश* । *सहभागिता त्रैमासिक*, ४२ : १७-१९ ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर । २०६६ । सङ्घीयताको जग : घृणा होइन, घुलमिल । *हिमाल खबरपत्रिका*, १-१५ वैशाख ।
- श्रेष्ठ, श्याम । २०६५ । बहुजातीय प्रदेशको विकल्प छैन । *हिमाल खबरपत्रिका*, १-१५ चैत्र ।
- श्रेष्ठ, श्याम । २०६६ । *नेपालको नयाँ संविधान: नयाँ राज्य संरचना* । काठमाडौं : सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक (एफो नेपाल)
- श्रेष्ठ, पुष्पलाल । २०६२ । नयाँ जनवादको निमित्त नेपाली जनताको बाटो । *नेपालको सन्दर्भमा राज्यको पुनःसंरचना* मा । सीताराम तामाङ, सं., पृ. ४१४-४१६ । नेपाल : सामना प्रकाशन ।
- सुनार, तेजबहादुर । २०६६ । नयाँ बन्ने संविधान र दलितका प्रश्नहरू । अप्रकाशित कार्यपत्र ।
- हेमचुरी, कमला । २०६६ । दलित र भौगोलिक सङ्घीयता । *जनउत्थान मासिक*, कार्तिक : ७-९ ।

संविधान तथा अन्य दस्तावेजहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को तेस्रो संशोधन, १३ पुस २०६४ ।

नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ ।

नेपाल सरकार र आदिवासी जनजातिका प्रतिनिधिहरूबीच भएको सम्झौता, २२ साउन २०६४ ।
नेपाल सरकार र चुरेभावर राष्ट्रिय एकता समाजबीच भएको सहमतिपत्र, २७ भदौ २०६४ ।
प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाले २४ माघ २०६३ मा देशवासीका नाममा गरेको सम्बोधन ।
नेपाल सरकार र मधेशी जनअधिकार फोरम नेपालबीच १३ भदौ २०६४ मा भएको सम्झौता ।
संविधानसभा राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँट समितिको अवधारणापत्र र प्रारम्भिक मस्यौदासम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६ ।
७ राजनीतिक दलका शीर्ष नेताहरूबीच भएको २३ बुँदे सहमति, ८ पुस २०६४ ।
संयुक्त राजनीतिक दलित सङ्घ सङ्गठनबीच भएको साभ्ना सहमति, २६ असोज २०६६ ।
राष्ट्रिय समावेशीकरण आयोगको अन्तिम प्रतिवेदन, २०६७ । काठमाडौं । अप्रकाशित प्रतिवेदन ।
राज्य पुनर्संरचना सुभाष उच्चस्तरीय आयोगको सुभाष प्रतिवेदन, २०६८ । ललितपुर ।
अप्रकाशित प्रतिवेदन ।

English Books and Articles

- Breen, M. 2010. Non-Territorial Federalism: Options for Dalits, Muslims and Other Scattered Communities. Kathmandu : Unpublished Working Paper Presented on 09/01/2010 in Center for Constitutional Dialogue, Kathmandu.
- CCD and UNOCHA. 2010. *Reference Maps of Proposed Federal Units*. Kathmandu : Center for Constitutional Dialogue and UNOCHA
- Coakley, J. 1994. *Approaches to the Resolution of Ethnic Conflict: The Strategy of Non-Territorial Autonomy*. International Political Science Review, 15 (3): 309-32. pp 307.
- Follesdal, A. 2008. Federalism, Ethnicity and Human Rights in Nepal, <http://ssrn.com/abstract=1704383>
- Kisan, YB. 2005. *The Nepali Dalit Social Movement*. Kathmandu: Legal Rights Protection Society.
- Kneitschel, Dietmar. 2004. Federalism and Non-Territorial Minorities. <http://www.panarchy.org/kneitschel/federalism.html>
- Sharma, Pitambar. 2008. *Unravelling the Mosaic : Spatial Aspects of Ethnicity in Nepal*. Lalitpur : Social Science Baha and Himlal Books.